

Veer Narmad South Gujarat University Surat

Year: 2024-25

VAC:- Sem-4 (ભારતીય મૂલ્ય પરંપરા-૨)

યુનિટ	વિષય
૧.	<p>➤ ભારતીય પરંપરામાં મૂલ્યશિક્ષણની વાર્તાઓ.</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ સત્ય અને જ્ઞાન- નચિકેતાની વાર્તા (કઠોપનિષદ) ❖ ધર્મ અને એકાત્મતા-યુધિષ્ઠિર અને યક્ષની વાર્તા (મહાભારત) ❖ નિસ્વાર્થવૃત્તિ અને ત્યાગ- રાજા શિબીની વાર્તા (વિષ્ણુ પુરાણ) ❖ અનાસક્તિ અને બુદ્ધિ- રાજા જનક અને ઋષિ યાજ્ઞવલ્કયની વાર્તા (બૃહદારણ્યકોપનિષદ)
૨.	<p>(A)</p> <p>➤ ષડ્ સંપદ:- શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, વૈરાગ્ય, વિવેક.</p> <p>➤ ષડરિપુ:- કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર.</p> <p>➤ ધર્મના પ્રમુખ દસ લક્ષણ અને મુખ્ય આઠ પ્રકાર.</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ ધર્મના લક્ષણ:- ધૃતિ, ક્ષમા, દમ, અસ્તેય, શૌચ, ઈન્દ્રિયનિગ્રહ, ધી, વિદ્યા, સત્યમ, અક્રોધ ❖ ધર્મના પ્રકાર:- સ્વધર્મ, પરીવારિક ધર્મ, સમાજધર્મ, રાષ્ટ્રધર્મ, સમષ્ટિધર્મ, યુગધર્મ, આપદધર્મ, ઋતમ્ <p>(B)</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ નાભિષેકો ન સંસ્કાર: સિંહસ્ય ક્રિયતે વને । વિક્રમાર્જિતરાજ્યસ્ય સ્વયમેવ મૃગેન્દ્રતા॥ ❖ વિદ્યા વિવાદાય ધનં મદાય શક્તિ: પરેષાં પરિપીડનાય । ખલસ્ય સાધો: વિપરીતમેતદ્ જ્ઞાનાય દાનાય ચ રક્ષણાય

	<ul style="list-style-type: none"> ❖ अतितृष्णा न कर्तव्या तृष्णां नैव परित्यजेत्। शनैः शनैश्च भोक्व्यं स्वयं वित्तमुपार्जितम्॥ ❖ साहित्य-संगीत कलाविहीनः साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः। तृणं न खादन्नपि जीवमानः तद्भ्रागधेयं परमं पशूनाम् ❖ सुखस्य मूलं धर्मः। धर्मस्य मूलमर्थः। अर्थस्य मूलं राज्यम्। राज्यस्य मूलम् इन्द्रियजयः। इन्द्रियजयस्य मूलं विनयः। विनयस्य मूलं वृद्धोपसेवः। वृद्धोपसेवया विज्ञानम्। विज्ञानेन आत्मानं संपादयेत्। संपादितात्मा जितात्मा भवति। जितात्मा सर्वार्थैः संयुज्येत।
--	---

યુનિટ 1: ભારતીય પરંપરામાં મૂલ્યશિક્ષણની વાર્તાઓ

વાર્તા 1: સત્ય અને જ્ઞાન – નચિકેતાની વાર્તા (કઠોપનિષદ)

અરુણ ઋષિના પુત્ર ઉદાલક મહર્ષિ હતા. ઉદાલક ઋષિ સર્વ વેદવેત્તા બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ હતા. અત્રદાન કરી મહાન કીર્તિને પામ્ય હતા. ઉદાલક મુનિએ વિશ્વજીત નામનો યજ્ઞ આરંભ કર્યો. તે યજ્ઞમાંબ્રાહ્મણોને સંપૂર્ણ ધન આપવાનો સંકલ્પ કર્યો.

ઉદાલક મુનિને પાંચ વરસનો પુત્ર હતો. તેનું નામ નચિકેતા હતું. નચિકેતા ઉપર ઉદાલક મુનિનો ઘણો જ સ્નેહ હતો. તેમની પાસે ગાયોરૂપી ધન હતું. તે ગાયોના ઉદાલક મુનિએ બે ભાગ કર્યા. શ્રેષ્ઠ દૂધાળી ગાયો પુત્ર નચિકેતા માટે રાખી અને જે વસુકી ગયેલી ગાયો હતી તે ગાયો બ્રાહ્મણોને આપવાનો આરંભ કર્યો.

દયાળુ અને નીતિનિયમમાં માનનારો નચિકેતા પિતાના ખોળામાં બેસી પિતાનો એવો અનુચિત વ્યવહાર દેખી મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે જે પુરુષ આલોકમાં પ્રાણીમાત્રને જે સુખની પ્રાપ્તિ કરાવે છે તે પુરુષ આલોકમાં તથા પરલોકમાં તે સુખને પામે છે. એવો સર્વ શાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત છે. મારા પિતાએ બ્રાહ્મણોને વૃદ્ધ ગાયો આપવાનો સંકલ્પ તો કર્યો છે પણ આવી નબળી ગાયોની પ્રાપ્તિથી બ્રાહ્મણોને સુખ થશે નહીં. ઊલટું તે ગાયોના ભરણપોષણની ચિંતાથી બ્રાહ્મણોને દુઃખ થશે. એટલે વૃદ્ધ ગાયોને દાન દેવાવાળા મારા પિતા પણ દુઃખપામશે, કેમ કે જે પુરુષ બ્રાહ્મણોને દુઃખ આપે છે તે પુરુષ ભય દેવાવાળા સુખથી રહિત લોકોને પામે છે - એવું શ્રુતિમાં કહ્યું છે. માટે મારા પિતાને વૃદ્ધ ગાયોનું દાન આપવાથી નિવારણ કરું. જેથી તે નરક વગેરે લોકને પામે નહીં. અને મારા પિતાએ જે સુંદર ગાયો મારા માટે રાખી છે તે ગાયોનું દાન કેમ કરતા નથી ? તેમને મારી ચિંતા કરવાની શી જરૂર છે? આ લોકમાં સ્ત્રી, પુત્ર, ગૌ, સુવર્ણ વગેરે ધન પરલોકના સુખનું સાધન થાય ત્યારે ધન કહેવાય જે ધનથી પરલોકના સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તે ધન કેવળ ધનવાન પુરુષને બંધન કરવાવાળી લોઢાની સાંકળ છે. હું મારા

પિતાનો પુત્ર છું. એટલે હું પણ શાસ્ત્ર રીતિથી પિતાનું ધન છું. જે પિતાને નરક દુઃખની પ્રાપ્તિનું કારણ પ્રાપ્ત થાય અને તે કારણને પુત્ર દૂર કરે નહીં તો તે પુત્ર પિતાનો પુત્ર નહીં, પરંતુ પિતાના વિષ્ણુ-મૂત્ર વગેરે મળ સમાન છે. માટે હું પિતાને પુત્ર રૂપ ધન (મને) દાન આપવાનું કહું. હું મને દાન આપવાનું કહીશ એટલે મારા પિતા મારા માટે રાખેલી સુંદર ગાયોને દાન આપવાનું તાત્પર્ય જાણી સુંદર ગાયો બ્રાહ્મણોને આપશે અથવા મારો અભિપ્રાય જાણશે નહીં તો મારી વાત સાંભળીને મને પૂછશે ત્યારે હું મારો અભિપ્રાય પિતાને સંભળાવીશ.

નચિકેતા: હે પિતાજી! જેમ ગાયોનું ધન છે, તેમ હું પણ આપનો પુત્રરૂપી ધન છું. માટે મને તમે કયા બ્રાહ્મણને આપશો? એવું નચિકેતાએ પિતાને બે-ત્રણ વખત કહ્યું ત્યારે ઉદાલક મુનિ નચિકેતાના પંડિતાઈનું અભિમાન જોઈ ક્રોધે ભરાયા.

ઉદાલક: હે નચિકેતા! મારા પ્રેમને અવગણીને પોતાની પંડિતાઈ બતાવે છે. એટલે હું તને સર્વ જગતનો નાશ કરવાવાળા મૃત્યુને દાનમાં આપીશ.

એવું સાંભળી નચિકેતા મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો, જેમ વિચારથી રહિત તામસી પુરુષ પોતાને દુઃખ થાય એવી વાણી બોલે છે. તેમ મારા પિતા પોતાને દુઃખ થાય તેવી વાણી કેમ બોલે છે? પુત્રના મરણથી પિતાને દુઃખ થાય છે, તે દુઃખને બુદ્ધિમાન પુરુષ બ્રહ્મહત્યાનું ફળ કહે છે. મારા પિતા શાસ્ત્રોને જાણવાવાળા બુદ્ધિમાન છે, છતાં પોતાનો પુત્ર મૃત્યુને કેમ આપી રહ્યા છે? એ મને આશ્ચર્ય થાય છે. મારા પિતાએ મને યમને આપ્યો છે તેમાં મારી હાનિ નથી. ઊલટું મને પુણ્યની પ્રાપ્તિ થશે કેમ કે જે શરીર ઉત્પન્ન થયું છે તે શરીર અવશ્ય મૃત્યુને વશ થાય છે.

હું પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરી મૃત્યુ પામીશ તો આજ્ઞાપાલન સમાન બીજો ધર્મ નથી. માટે આજ્ઞાપાલન કરવામાં મારું અવશ્ય કલ્યાણ છે, પરંતુ મારા વિયોગથી પિતાને મહાન દુઃખ થશે. મારા વિના મારા પિતા એક ક્ષણ પણ રહી શકશે નહીં. પિતાના દુઃખનો વિચાર કરી મારા

ચિત્તમાં મહાન કલેશ થાય છે. મારા મૃત્યુથી મને જરાય કલેશ થતો નથી. હું પિતાનું દુઃખ જોઈ ચમલોકમાં નહીં જઉં કે અશ્રદ્ધાથી જઈશ તો હું અધમ ભાવને પામીશ.

પિતા તથા ગુરુએ પોતાના મનમાં ચિંતન કરેલું કોઈ કાર્ય કોઈ પણ રીતે જાણીને પિતા તથા ગુરુના કહ્યા વિના જે શિષ્ય તથા પુત્ર શ્રદ્ધાપૂર્વક કરે છે તે શિષ્ય તથા પુત્ર ઉત્તમ છે.-પિતા તથા ગુરુના મુખથી કહેલા કાર્યને જે પુત્ર તથા શિષ્ય શ્રદ્ધાથી કરે છે તે શિષ્ય તથા પુત્ર મધ્યમ છે.

પિતા તથા ગુરુના મુખથી કહેલા કાર્યને જે પુત્ર તથા શિષ્ય અશ્રદ્ધાથી કરે છે અથવા કરતો નથી તે પુત્ર તથા શિષ્ય અધમ છે.

એવા ત્રણ પ્રકારના શિષ્ય તથા પુત્ર હોય છે. મારા પિતાના અનેક પુત્રો તથા શિષ્યો છે. તેમાં હું અધમ ભાવને નહીં પામું પરંતુ ઉત્તમ તથા મધ્યમ ભાવને પામું તો તેના માટે મારે પિતાની આજ્ઞા માનવીયોગ્ય છે.

હું આ લોકનો ત્યાગ કરી ચમલોકમાં જઈશ તો પણ મારા જવાથી ચમરાજાનું કોઈ કારણ સિદ્ધ થશે નહીં પરંતુ મારા જવાથી મારા પિતા મારા વિયોગથી અતિશય દુઃખી થશે. માટે મારા પિતાએ મને ચમદેવતાને આપવાનું વચન કેવળ પોતાના દુઃખ માટે જ કહ્યું છે, મારા પિતા કેટલા પ્રેમાળ છે, ભરાયેલી આંખે મને વારંવાર ભેટી રહ્યા છે. એનો અર્થ કે આવું બોલાઈ ગયું તેનું તેમને દુઃખ છે જ. માટે પિતાને કોઈ યુક્તિપૂર્વક વચન કહું જેથી મારા સ્નેહનો ત્યાગ કરે અને જો મારા પિતા સ્નેહને લીધે પોતાનું વચન મિથ્યા કરશે તો તેનાથી થતા પાપને લીધે મારા પિતાને નરકની પ્રાપ્તિ થશે.

નચિકેતા: હે પિતાશ્રી, જન્મથી લઈ અત્યાર સુધી આપને મેં ક્યારેય કોઈ મિથ્યા વચન કહ્યું નથી. એવા આપણા કુળની સત્યતાનો વિચાર કરી જુઓ. તમારા કુળમાં પિતા, પિતામહ વગેરે વૃદ્ધ પુરુષ પૂર્વ મૃત્યુને પ્રાપ્ત થયે પણ મિથ્યા વચન બોલ્યાં નથી. બ્રાહ્મણરૂપ ધારણ કરી

આવેલા ઇંદ્રને કર્ણરાજાએ પોતાની ત્વચા આપી હતી. શીબી રાજાએ શરણાગત કપોતની રક્ષા કરવા માટે પોતાના શરીરનું માંસ રાક્ષસને આપ્યું હતું. તમારા વૈશ્ય તુલ્ય જે દધ્ય અથર્વાણ (દધિચી) વગેરે સત્યવાદી બ્રાહ્મણ હતા. તે સૌ સત્યવાદીની સામે આપ જુઓ. જેમ સૂર્ય ભગવાન દિવસેદિવસે જીવોના શરીરને મૃત્યુની સામે મોકલે છે. એ જીવન પુણ્યપાપ રૂપ કર્મોને વશ થઈ વારંવાર જન્મમરણને પામે છે. એવું ક્ષણભંગુર શરીર પામીને જીવોએ પાપ કર્મ કરવું નહીં. પરંતુ પુણ્યરૂપ સત્યનું ગ્રહણ કરવું. જો તમે મને મૃત્યુને આપશો નહીં તો પણ કોઈ દિવસ મારું મૃત્યુ અવશ્ય થવાનું છે. માટે સ્નેહનો ત્યાગ કરી તમે મને યમરાજાને આપી આપનું વચન સત્ય કરો. વચનને સત્ય કરવાથી મારું તથા તમારું બંનેનું કલ્યાણ થશે. તમે મારા સ્નેહને વશ થઈ તમારા વચનને મિથ્યા કરશો, તો મિથ્યા વચનથી ઉત્પન્ન થએલા પાપથી તમને દુઃખ થશે અને મને પિતાની આજ્ઞા ન માનવાથી અધમ ભાવની પ્રાપ્તિ થશે.

નચિકેતાની વાત સાંભળીને ત્યારે દુઃખી ઉદાલક મુનિએ પોતાની વાણીની સત્યતા પાળવા માટે પુત્રને યમલોકમાં મોકલ્યો.

નચિકેતા પિતાની ભક્તિના, પોતાના તપના તથા ચિત્તશુદ્ધિના પ્રભાવથી સ્થૂળ શરીર સહિત યમલોકમાં ગયો. યમદૂતોએ કહ્યું કે યમરાજા પરદેશ ગયા છે. તેથી બાળ નચિકેતા યમરાજાના બારણે ખાધાપીધા વિના ત્રણત્રણ દિવસ યમરાજાની રાહ જોતો ઊભો રહ્યો.

તે વિચારવા લાગ્યો કે પિતાએ મને યમરાજાને આપ્યો છે. યમરાજા મારો સ્વીકાર નહીં કરે તો મારા પિતાશ્રીની વાણી વ્યર્થ જશે. તેથી તે ઉપવાસ પર રહ્યો.

યમરાજા પણ નચિકેતાની ધીરજની કસોટી કરવા માટે ત્રણ દિવસ સુધી ઘરે આવ્યા નહીં. સર્વજ્ઞ યમરાજા પોતાના દૂતોને ગયા હતા કે નચિકેતા અહીં આવે તો તમે તેને અનેક પ્રકારનો ઉપદેશ આપી ભૂમિલોકમાં પાછો મોકલજો. તેથી યમદૂતો નચિકેતા યમલોકમાં આવશે એવું જાણતા હતા.

યમદૂતો: હે નચિકેતા, આ ભયાનક યમપુરીમાં તું એક બ્રાહ્મણનોબાળક કેમ આવ્યો છે?

ત્યારે નચિકેતાએ પોતાની વાર્તા કહી સંભળાવી.

યમદૂતો: હે નચિકેતા, જો. જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ, ઉદ્ભિજ ચાર પ્રકારના જીવોમાંથી કોઈપણ જીવ યમરાજાને આપો અથવા ન આપો તો પણ આયુષ્યની સમાપ્તિ વિના યમરાજા કોઈ જીવને ગ્રહણ કરતા નથી, પરંતુ આયુષ્યની સમાપ્તિ થાય ત્યારે જ જીવને ગ્રહણ કરે છે. તે યમરાજા અત્યારે અહીં નથી એટલે કે ચિકેતા, તું હવે તરત જ તારા ઘરે જા. યમદૂતોએ એને ઘણો સમજાવ્યો બહુ વાર કહ્યું. પણ નચિકેતા ડગ્યો નહીં કે ઘરે ગયો નહીં.

નચિકેતાની ધીરજને જોઈ યમરાજા ત્રણ દિવસ પછી પોતાને ઘેર આવ્યા.

યમદૂતો: હે યમરાજ, આપે વાત કરેલી તેમ આપને ત્યાં એક અતિથિ રૂપ બ્રાહ્મણબાળ આવ્યો છે, તે અતિથિ રૂપ અગ્નિની શાંતિ કરવા તમે જલ્દી અર્ધપાદ વગેરે રૂપ જળની પ્રાપ્તિ કરો. જેમ પ્રજ્વલિત મહાન અગ્નિની શાંતિ અર્ધપાદ વગેરેની પૂજા રૂપ જળથી થાય છે. જેમ જળથી શાંત નહીં કરેલો અગ્નિ ગૃહ વગેરે સર્વ પદાર્થોને દગ્ધ (બાળે) કરે છે, તેમ અર્ધપાદ વગેરે રૂપ જળથી ગૃહસ્થ પુરુષોની શાંતિ નહીં કરવાથી તે અતિથિરૂપ અગ્નિ ગૃહસ્થ પુરુષોના સંપૂર્ણ પદાર્થ દગ્ધ કરે છે જે ગૃહસ્થના દ્વારથી અતિથિ બ્રાહ્મણ નિરાશ થઈને જાય છે તે ગૃહસ્થ પુરુષના સર્વ પદાર્થ નાશ પામે છે, માટે સર્વ શાસ્ત્રોની મર્યાદાને જાણવાવાળા આપ યમરાજાએ અતિથિ બ્રાહ્મણને સંતોષવા જોઈએ.

ત્યારે યમરાજા અત્યંત ભયભીત થઈ અતિથિ બ્રાહ્મણ પાસે ગયા.

યમરાજા: હે નચિકેતા, તું અમારા ઘરમાં ત્રણ દિવસ-રાત્રિ સુધી ખાધાપીધા વિના રહ્યો છે. તેથી અમને મહાન દોષ પ્રાપ્ત થશે. એ દોષનિવૃત્તિ માટે હું તને ત્રણ વરદાન આપું છું. જે

તારી ઇચ્છા હોય તે વરદાન માંગ. જો તું મને પ્રસન્ન કરવા માગે છે તો તારું પણ કલ્યાણ થાઓ.
મારા તને નમસ્કાર છે અને તારા વરદાનથી મને કોઈ કષ્ટ પડશે નહીં.

નચિકેતા:

- એક તો મારા પિતાની પ્રસન્નતારૂપ,
- બીજું અગ્નિના જ્ઞાનરૂપ અને
- ત્રીજું આત્માના જ્ઞાનરૂપ એવાં ત્રણ વરદાન આપો.

હે યમરાજા, જેમ હું આપના લોકમાં આપની કૃપાથી સર્વ દુઃખથી રહિત પ્રસન્ન મન તથા ક્રોધથી રહિત છું તેમ મારા પિતા પણ સર્વ દુઃખથી રહિત, મનના સંતાપથી રહિત તથા ક્રોધથી રહિત થાય અને જ્યારે હું યમલોકમાંથી પિતાની પાસે જઉં, ત્યારે મારા ઉપર મારા પિતા અવિશ્વાસ કરે નહીં. પરંતુ પૂર્વની જેમ પુત્ર જાણી મારી સાથે વર્તન કરે એવું વરદાન હું માગું છું.

યમરાજા: હે નચિકેતા, મારી પ્રેરણાથી તું જ્યારે અહીંથી ભૂમિલોકમાં જઈશ. ત્યારે તારા પિતા તને પહેલાંની જેમ પ્રેમ કરશે તથા દુઃખ, સંતાપ, ક્રોધ વગેરેથી રહિત થશે, તને મૃત્યુના મુખમાંથી પાછો આવેલો જોઈ તારા પિતા સ્વસ્થ ચિત્ત થઈ પહેલાંની જેમ ખાશેપીશે. એવી રીતે તારા પિતા દુઃખથી રહિત થશે અને તું પણ દુઃખથી રહિત થઈશ.

યમરાજાએ આપેલું આ પહેલું વરદાન લઈને નચિકેતાએ અગ્નિના જ્ઞાનરૂપ બીજું વરદાન માગ્યું.

નચિકેતા: હે યમરાજા, ય્યવન નામના યજ્ઞ-અગ્નિથી સ્વર્ગલોકથી માંડી બ્રહ્મલોક પર્યંત ઉપરના લોકોને પ્રાપ્ત થએલા અધિકારીજનોને તમારાથી તથા જરા અવસ્થા, જ્વર (તાવ) વગેરે વ્યાધિ, શત્રુ, ક્ષુધા, તૃષ્ણા, શોક, મોહ વગેરે વિકારોથી ભય થતો નથી. પરંતુ સ્વર્ગ વગેરે લોકવાસી જીવ સર્વદા પ્રસન્ન રહે છે. તે અધિકારીજન બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ દ્વારા મોક્ષરૂપ મુખ્ય અમૃતને તથા સ્વર્ગ વગેરે લોકોમાં પ્રલય પર્યંત સ્થિતિ રૂપ ગૌણ અમૃતને પામે છે એવો મેં

અગ્નિનો પ્રભાવ વેદવેત્તા બ્રાહ્મણોના મુખેથી સાંભળ્યો છે, આપ પણ તે અગ્નિના સ્વરૂપને જાણો છો. એટલે આપ અગ્નિના જ્ઞાનરૂપ બીજું વરદાન કૃપા કરી આપો.

યમરાજા: હે નચિકેતા, સ્વર્ગ વગેરે લોકોની પ્રાપ્તિનું સાધન રૂપ અગ્નિનું સ્વરૂપ હું જાણું છું, તેથી હું તને સર્વ અંગો સહિત અગ્નિનું સ્વરૂપ કહું છું. સ્વર્ગ વગેરે લોકોની પ્રાપ્તિ તથા સ્થિતિનું કારણરૂપ અગ્નિ છે. તે અગ્નિ વિરાટ રૂપ છે. જેમ લોક પ્રસિદ્ધ અગ્નિ સર્વ કાષ્ઠમાં રહે છે. તેમ વિરાટ રૂપ અગ્નિ ત્રણેય લોકોમાં સ્થિત છે. છતાં તે અગ્નિ ગુહ્ય છે અથવા વાસ્તવિક રીતે સાક્ષી આત્મારૂપ છે. માટે તે અગ્નિને બુદ્ધિમાન પુરુષોની બુદ્ધિરૂપ ગુહ્યામાં સ્થિત જાણ તથા હિરણ્યગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલો વિરાટ રૂપ અગ્નિ સર્વજ્ઞ રૂપ અત્યંત પ્રકાશમાન છે. સંપૂર્ણ સુરઅસુરોએ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે. એવો વિરાટ રૂપ અગ્નિને જે અધિકારી પુરુષ ગુરુના મુખથી જાણી યજ્ઞ વગેરે કર્મ તથા ઉપાસના કરે છે તે પુરુષ આપણી આપણી ભાવના અનુસાર સ્વર્ગ રૂપ શાંતિને તથા મોક્ષરૂપ શાંતિને પામે છે.

એવું કહી યમરાજાએ નચિકેતાને સર્વ લોકોનું કારણ વિરાટ રૂપ અગ્નિનું સ્વરૂપ કહ્યું તથા અયવન નામના યજ્ઞમાં અગ્નિના સ્વરૂપની સિદ્ધિ કરવાવાળી ઇષ્ટકા (લાકડી) જેટલી સંખ્યાવાળી તથા જેવા રૂપવાળી હોય છે તથા જેવી રીતે તે ઇષ્ટકા રખાય છે તથા તેને વિશે જે ઉપયોગી પદાર્થ મંત્ર તથા ક્રિયા છે તે સંપૂર્ણ રીતે કહી અગ્નિનું સ્વરૂપ કહીને યમરાજાએ કહ્યું હે નચિકેતા, જે અગ્નિનું સ્વરૂપ મેં તને કહ્યું છે તેસ્વરૂપ મને તું અતથી ઇતિ કહી સંભળાવ.

ત્યારે નચિકેતાએ યમરાજાએ જે કથા કહી હતી તે સંપૂર્ણ કથા કહી સંભળાવી. એટલે નચિકેતાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ જોઈ યમરાજા પ્રસન્નથયા.

યમરાજા: તેં માગ્યું એનાથી એક વરદાન અધિક આપું છું. મેં જે અગ્નિનો ઉપદેશ કર્યો છે તે અગ્નિ આજથી તારા નામથી પ્રસિદ્ધ થશે. જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ વેદ, સૂર્ય, ચંદ્ર, ભૂત ભૌતિક જગત રહેશે ત્યાં સુધી વેદવેત્તા મહાત્મા પુરુષ તે અગ્નિને ‘નચિકેતા અગ્નિ’ નામથી ઓળખાશે.

તે અગ્નિને માતા, પિતા તથા ગુરુથી શિક્ષિત અધિકારી ત્રણવાર સંપાદન કરી તે અગ્નિમાં અગ્નિષ્ટોમાદિ યજ્ઞ કરશે. તે અધિકારી પુરુષ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ કરી જન્મ મૃત્યુથી તરશે અથવા આ જન્મમાં બ્રહ્મજ્ઞાનના સાધન સંપત્તિને પામી જન્મ મૃત્યુથી તરશે અથવા પુણ્યકર્મના ફળ સ્વરૂપ સ્વર્ગલોકમાં નિવાસ કરશે. પરંતુ તે અધિકારી પુરુષોમાં મોક્ષરૂપ ફળ તો કોઈ એક નિષ્કામ અધિકારીને જ પ્રાપ્ત થશે (ન ચિકેતતે વિચેષ્ટતે ઇતિ નચિકેત ॥ જે પ્રપંચથી અલિપ્ત છે. નચિકેતાગ્નિ એટલે લિપ્ત ન થનારી વિદ્યા. એ જ દિવ્ય અગ્નિવિદ્યા).

નચિકેતા: હે ભગવાન, મારા ત્રીજા વરદાનની યાચના સાંભળો. મેં વેદવેત્તા મહાત્મા પુરુષોના મુખથી શ્રવણ કર્યું છે કે સંસારમાં જરાયુજ અંડજ, સ્વેદજ, ઉભિજ એ ચાર પ્રકારના શરીરથી યુક્ત સર્વ જીવ પ્રારબ્ધ કર્મ સમાપ્ત થયે અવશ્ય મૃત્યુને પામે છે. માટે જીવ પુણ્યપાપ કર્મને વષ થઈ જે શરીરને પામે છે તે શરીરની સાથે જ જીવોનું મૃત્યુ ઉત્પન્ન થાય છે. તે મૃત્યુ આજ થાય અથવા સો વર્ષમાં થાય એમાં કોઈ નિયમ નથી. પરંતુ જે જીવ ઉત્પન્ન થાય છે તે જીવનું મૃત્યુ અવશ્ય થાય છે તથા જે અજ્ઞાની જીવ મરણને પામે છે તેનો જન્મ પણ અવશ્ય થાય છે અથવા જન્મથી યુક્ત બ્રહ્મા વગેરે દેવતાઓનું પણ અવશ્ય મૃત્યુ થાય છે. તો અમારા જેવા જીવોના જન્મ મરણ થાય તેમાં શું કહેવાનું. એમાં “મર્તસ્ય કિં ધ્રુવો મૃત્યુ ધ્રુવં જન્મ મૃત્યસ્ય ચ” તે સ્મૃતિવચન છે. કોઈ આસ્તિકવાદી આત્માને સત્યરૂપ માને છે. કોઈ નાસ્તિકવાદી ઽજઆત્માને અસત્ય રૂપ માને છે. એમ આત્મા વિષે સત્યપણા તથા અસત્યપણા શ્રવણ કરવાથી મને સંશય થાય છે. તો એ સંશયની નિવૃત્તિ માટે આપ એક પક્ષની સિદ્ધિ કરવાવાળું વચન કહો. આમ નચિકેતાએ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ રૂપ ત્રીજું વરદાન માગ્યું.

યમરાજા: હે નચિકેતા શમ, દમ વગેરે ગુણોથી યુક્ત બુદ્ધિમાન દેવતા પણ આત્મસ્વરૂપ વિષે સંશયને પ્રાપ્ત થઈ સ્વરૂપને નિર્ણય કરવામાં સમર્થ થતા નથી. આત્માની સત્યતા તથા અસત્યતા (મનવાણીનો અવિષય) ધર્મ છે. તે બંને ધર્મ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. માટે બુદ્ધિમાન દેવતા

પણ જાણી શકતા નથી. તો તું બાળક આત્માના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવામાં કેવી રીતે સમર્થ થઈશ, એવા દુર્વિજ્ઞેય આત્માના જ્ઞાનરૂપ ત્રીજું વરદાન તું માગીશ નહીં, પણ આત્માના જ્ઞાન વિના બીજું જે કંઈ જોઈએ તે માંગી મને સત્ય વચન રૂપ પાશથી મુક્ત કર.

નચિકેતા: હે યમરાજ, જે આત્માની દુર્વિજ્ઞેયતા વિશે મહાત્માઓ, વિદ્વાન પુરુષો તથા આપ પણ કહો છે. એ દુર્વિજ્ઞેય આત્માનો ઉપદેશ કરવાવાળા આપના જેવા મહાત્મા દુર્લભ છે. આપના જેવા દુર્લભ ગુરુઓને પ્રાપ્ત થઈ હું દુર્વિજ્ઞેય આત્માને જાણીશ નહીં. તો મને ત્રણ લોકમાં કોણ વિદ્વાન પુરુષ ઉપદેશ કરશે. આપના વિના દુર્વિજ્ઞેય આત્માનો ઉપદેશ કરવામાં કોઈ સમર્થ નથી. માટે મારા પર તમારી પ્રીતિ હોય તથા આપનું વચન સત્ય હોય તો આપ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ રૂપ ત્રીજું વરદાન મને આપો. આત્મજ્ઞાન રૂપ વરદાનથી બીજું કોઈ વરદાન શ્રેષ્ઠ નથી.

ત્યાર પછી યમરાજાએ નચિકેતાને અનેક પ્રકારના ઐશ્વર્યોના પ્રલોભનો આપ્યા છતાં નચિકેતાએ આત્મજ્ઞાન વિના બીજું વરદાન માગ્યું નહીં. યમરાજા નચિકેતાનો તીવ્ર વૈરાગ્ય જોઈ બહુ પ્રસન્ન થયા. બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકારી જાણી આત્મજ્ઞાનરૂપ ત્રીજું વરદાન આપવાનું વિચાર્યું.

યમરાજા: હે નચિકેતા, આલોકમાં તથા પરલોકમાં જીવોને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય બે પ્રકારના ફળ છે. એક શ્રેયરૂપ બીજું પ્રેયરૂપ, બુદ્ધિમાન પુરુષોની પ્રીતિનો વિષય મોક્ષરૂપ સુખને શ્રુતિ શ્રેય રૂપ કહે છે. મૂઢ (મૂર્ખ) પુરુષોની પ્રીતિનો વિષય સંસાર સંબંધી વિષયજન્ય સુખ અનિત્ય હોવાથી અત્યંત નિકૃષ્ટ (નીચું) છે. માટે તે સુખને શ્રુતિ પ્રેયરૂપ કહે છે. સ્વરૂપ, સાધન, પ્રમાણ, અધિકારીના ભેદથી શ્રેયરૂપ તથા પ્રેયરૂપ ફળ પરસ્પર વિલક્ષણ હોય છે. મોક્ષરૂપ શ્રેયનું સ્વરૂપ નિત્ય, સિદ્ધ આનંદસ્વરૂપ આત્મા છે. ‘હું બ્રહ્મ છું’ એ અભેદ જ્ઞાન શ્રેયનું સાધન છે. ઉપનિષદ્ રૂપ વેદાંતશાસ્ત્ર શ્રેય વિષે પ્રમાણ છે. વિવેક વૈરાગ્ય ષટ્ (છ) સંપત્તિ મુમુક્ષુતા એ ચાર સાધનસંપન્ન પુરુષ શ્રેય (કલ્યાણ)નો મુખ્ય અધિકારી છે. ચાર સાધનોમાંથી એક સાધન જે પુરુષમાં હોય તે પુરુષ શ્રેયનો મુખ્ય અધિકારી છે. જેમ પિતાંબરનો એક છેડો પકડ્યો હોય તો

તેણે આખું પિતાંબર પકડી લીધું કહેવાય છે. તેમ અધિકારી પુરુષમાં એક સાધન પ્રત્યક્ષ હોય તો હૃદયમાં રહેલા સંસ્કારરૂપે બીજા સાધનોનું અનુમાન થાય છે. આત્મજ્ઞાન રૂપ માર્ગ જન્મ-મરણરૂપ સંસારની નિવૃત્તિ કરે છે. માટે આત્માનું જ્ઞાન મોક્ષરૂપ શ્રેયની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. જેમ જળમાં રહેવાવાળી માછલી તાર સાથે બાંધેલા માંસને ખાવાની ઇચ્છાથી પ્રવૃત્તિ થાય છે ત્યારે સુખથી રહિત મરણાંત દુઃખને પામે છે. તેમ પ્રેયરૂપ ફળને પામનારા સકામ પુરુષ સ્વર્ગ વગેરે લોકોના ભોગોની ઇચ્છા કરી યજ્ઞ વગેરે કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ત્યારે નિત્ય સુખથી રહિત જન્મમરણરૂપ અનેક દુઃખોને પામે છે.

હે નચિકેતા, પહેલાં મેં તને સ્ત્રી, પુત્ર, ધન વગેરે પદાર્થ આપવાનું કહ્યું, છતાં તારું મન ચલાયમાન થયું નથી. તેથી હું તને આત્મજ્ઞાનનો અધિકારી માનું છું. માટે આત્મજ્ઞાનરૂપ ત્રીજું વરદાન આપું છું.

ભૂયાન્ નચિકેતઃ પ્રસ્ટા ॥

તમારા જેવા જિજ્ઞાસુ શિષ્યો જ અમને પ્રાપ્ત થાઓ.

નચિકેતા: આપ, યજ્ઞયાગાદિ ધર્મકાર્યો તેમજ શાસ્ત્ર નિષિદ્ધ કર્મોથી જે આત્મતત્ત્વને આપ જુદું ગણો છો, જે કાર્યકારણરૂપ જગત અને ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાનથી પણ જુદું છે એ પરમ આત્મતત્ત્વનો સંબંધ મને દર્શાવો.

યમરાજ: હે નચિકેતા, ઐં જ પરમ પદ છે, અક્ષર બ્રહ્મ છે, સર્વોત્તમ છે, જે સાધક અભિષ્ટની કામના કરે છે તેને એ ઐં એવા પરમ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ જ પરમાત્માના ધ્યાનનો આધાર હોવાથી સાધક બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત કરે છે. એ ન તો ઉત્પન્ન થાય છે કે ન તો મૃત્યુ પામે છે, એનાથી કોઈ બીજું ઉત્પન્ન થતું નથી. શરીર નષ્ટ થવાં છતાં પણ આત્મા નષ્ટ થતો નથી....

ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥

વળી, આત્મા કોઈને હણતો નથી પણ એનેય કોઈ હણી શકતું નથી. જીવાત્માની ગહન ગુફામાં આણુથી પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ અને મહાનથી પણ અતિ મહાન રૂપમાં આ પરમાત્મ તત્ત્વ બિરાજે છે. નિષ્કામકર્મી અને કોક અ-શોકકર્મી સાધક જ પરમાત્માની કૃપાથી એને નિહાળી શકે છે. જે અનિત્યોની વચ્ચે નિત્યરૂપે બિરાજે છે એ મહાન સર્વવ્યાપક તત્ત્વને એક વાર જાણી લીધા પછી સુઝા જન શોક પામતો નથી.

એ પરમાત્મતત્ત્વ અધિકારી સાધકની સામે પોતાના મૂળ રૂપને જાતે જ અભિવ્યક્ત અર્થાત્ છતું કરી દે છે. સત્પાત્રનું વરણ એ પરમ તત્ત્વ જાતે જ કરે છે.

આત્મતત્ત્વ ને રથી એટલે કે દેહરથનો સ્વામી ગણો, દેહને રથ ગણો, બુદ્ધિને સારથિ ગણો અને મનને ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખનારી લગામ સમજો. ઇન્દ્રિયો એ અશ્વ છે, રૂપ-રસ-ગંધ વગેરે અશ્વનો માર્ગ છે. આમ દેહ-ઇન્દ્રિય-મનવાળો આત્મા જે સુખદુઃખનો અનુભવછે તે ભોક્તા છે.

જે વિવેકશીલ બુદ્ધિવાળો અને મનવાળો છે તેનો સારથિ પણ કરેશ્વેષ્ટ હોય છે, તેના અશ્વો પણ નિયંત્રિત હોય છે. તે જન્મમરણના ફેરામાં ફરતો નથી, તે પરમ પદને પામે છે. અને જેની બુદ્ધિ કે મન અવિવેકી (સસને ન પારખનારી) હોય છે તે પુનર્જન્મ પામ્યા જ કરે છે.

ઇન્દ્રિયો કરતાં એનાં વિષયો શ્રેષ્ઠ છે, વિષયો કરતાં મન શ્રેષ્ઠ છે, મન કરતાં બુદ્ધિ અને બુદ્ધિ કરતાં શ્રેષ્ઠતર નહીં પણ સૌથી શ્રેષ્ઠતમ છે તે છે મહાન આત્મા.

જીવાત્માથી ઈશ્વરની અવ્યક્ત શક્તિ શ્રેષ્ઠ છે, એ અવ્યક્ત શક્તિથી એ પરમ પુરુષ પરમાત્મા શક્તિ શ્રેષ્ઠ છે, એ પરમ પુરુષથી શ્રેષ્ઠ કશું છે જ નહીં. પરમાત્મા બધાંની પરાકાષ્ઠા અને પરમગતિ છે. અનહદ પરમાત્મા.

દરેકમાં રહેલું આત્મતત્ત્વ પ્રકાશિત થતું નથી પરંતુ એ તો સૂક્ષ્મદૃષ્ટિ રાખનારા તત્ત્વદર્શીઓને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી જ જોવા મળે છે.

પ્રજ્ઞાવાન મનુષ્ય સૌ પહેલાં વાક વગરે ઇન્દ્રિયોને મનમાં લીન કરવી, મનને જ્ઞાનસ્વરૂપ બુદ્ધિમાં, બુદ્ધિને મહાન તત્ત્વ આત્મામાં અને એ આત્માને પરમપુરુષ પરમાત્મામાં વિલીન કરવી.

ઉત્તિષ્ઠ, જાગ્રત પ્રાપ્ય વરાન્ નિબોધમ્ ।

ઉઠો, જાગો અને શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનીઓ પાસેથી જ્ઞાન મેળવો. આત્મતત્ત્વને જાણો. અસ્તરાની ધાર પર ચાલવા જેટલો આ માર્ગ મુશ્કેલ છે.

આત્માથી પણ શ્રેષ્ઠ એવું આ પરબ્રહ્મ સત્યસ્વરૂપ છે. એને જાણીને મનુષ્ય મૃત્યુમુખમાંથી છૂટકારો મેળવે છે.

વાર્તા 2: ધર્મ અને એકાત્મ – યુધિષ્ઠિર અને યક્ષની વાર્તા (મહાભારત)

પાંડવો દ્વૈતવનમાં છેલ્લા થોડા મહિના વિતાવી રહ્યા હતા ત્યારે પાણીની જરૂરિયાત ઊભી થતાં યુધિષ્ઠિરે ભાઈઓને પાણી લાવવા કહ્યું.

નકુલ: હું નજીકમાં જ એક સરોવર જોઈ શકું છું. એની આ વાત સાંભળી સૌ ઘણા રાજી થયા.

યુધિષ્ઠિર: ભાઈ, તું જલદી જા અને અમારા માટે જળ લઈ આવ.' નકુલ ત્વરિત ગતિએ સરોવર ભણી રવાના થયો.

એ સરોવર પાસે પહોંચી ગયો. સરોવરનું જળ શીતળ અને પ્રેરક એ પાણી પીવા નજીક ગયો. એકાએક એણે અંતરિક્ષમાંથી અવાજ સાંભળ્યો.

એણે કહ્યું: મારા અમુક પ્રશ્નોના ઉત્તર ન આપે ત્યારે પહેલાં તારે આ સરોવરનું જળ પીવાનું નથી. જ્યાં સુધી તું મારા પ્રશ્નોના ઉત્તરો ન આપે ત્યાં સુધી તું ન આ જળ પી શકે કે ન તું એને લઈ જઈ શકે.

નકુલે અંતરિક્ષમાંથી આવતા આ અવાજ પ્રત્યે સહેજ પણ ધ્યાન આપ્યું નહીં. એને ખૂબ જ તરસ લાગી હતી. તે સરોવરની કિનારી પાસે પહોંચી ગયો અને આતુરતાપૂર્વક શીતળ જળનું પાન કર્યું. તરત જ નકુલ મૃત્યુ પામ્યો.

અન્ય પાંડવોએ લાંબા સમય સુધી એની રાહ જોઈ, પણ નકુલ પાછો ફર્યો નહીં. યુધિષ્ઠિરે સહદેવને નકુલની શોધમાં મોકલ્યો. સહદેવ સરોવર પાસે પહોંચી ગયો. તેણે ભોંય પર પોતાના ભાઈનું મડદું જોયું. આ દશ્ય જોઈ એને આઘાત લાગ્યો. પણ એને એટલી બધી તરસ લાગી હતી કે એ નકુલની જેમ જલ પાસે દોડી ગયો. એણે પણ એ જ ચેતવાણી આપતો અવાજ સાંભળ્યો. પણ સહદેવ નકુલ જેવો જ હતો. એણે ચેતવાણીની અવગણના કરી પાણી પીધું અને એના ભાઈના જેવા જ એના હાલ થયા. યુધિષ્ઠિરે પછી અનુક્રમે અર્જુનને અને ભીમને ત્યાં

મોકલ્યા. એમાંથી એક પણ પાછો આવ્યો નહીં. યુધિષ્ઠિરે લાંબા સમય સુધી રાહ જોઈ તેમ છતાં તેઓ પાછા આવ્યા નહીં. જિજ્ઞાસાને કારણે અને મનમાં સંદેહ પેદા થવાથી યુધિષ્ઠિર સરોવર તરફ ચાલ્યા. તેઓ સત્વરે ત્યાં પહોંચી ગયા. એમણે જે દશ્ય જોયું તેનો આઘાત લાગવાથી રસ્તા પર જ તેઓ ઊભા રહી ગયા. તેમણે પોતાના બધા ભાઈઓને મરેલા જોયા.

આ દશ્ય જોઈ યુધિષ્ઠિર ડઘાઈ ગયા. તેમણે વિચાર્યું: આવું કઈ રીતે બન્યું ? અહીં લડાઈ થયાની કોઈ નિશાની મળતી નથી. પોતાના પ્રાણની રક્ષા કાજે લડ્યા વિના આ ચારેય ભાઈઓ માર્યા જાય એમ માનવું અશક્ય છે. નક્કી કાંઈ છળકપટ ખેલાયું છે. આવું કયા કારણે બન્યું હશે? દુઃખથી વિહ્વળ બનેલા એમના મનમાં વિચારો પર વિચારો આવવા લાગ્યા.

યુધિષ્ઠિર શોકને કારણે લગભગ પાગલ જેવા થઈ ગયા હતા. એમની ચક્રવચ્ચર થતી આંખો શીતળ જળ પર પડી અને એમને તરસ યાદ આવી ગઈ. નહીં વહાવેલા અશ્રુને કારણે એમના ગળે શોષ પડતો હતો અને તે સુકાઈ ગયું હતું. તેઓ સરોવરની જળસપાટી પાસે ગયા અને પાણી પીવાની તૈયારીમાં હતાં ત્યાં એમણે અંતરિક્ષમાંથી અવાજ સંભળાયો.

અવાજ: મારા અમુક પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્યા વિના એમણેજલપાન ન કરવું એવું કહેવામાં આવ્યું.

યુધિષ્ઠિર પાણી પીતા અટકી ગયા. અવાજ ક્યાંથી આવી રહ્યો છે તે જોવા તેમણે ચોતરફ દૃષ્ટિ કરી.

અવાજ: મેં તારા ભાઈને એક પછી એક અહીં આવતા જોયાં. મેં તેમને જળ પીવાની મના કરી, પણ તેમણે મારી વાત સાંભળી નહીં. તેમણે જળપાન કર્યું અને મૃત્યુ પામ્યા. હું યક્ષ છું અને આ સરોવરનોમાલિક છું.

દુમો ભરાવાને લીધે યુધિષ્ઠિરનો અવાજ ખોખરો બની ગયો હતો.

યુધિષ્ઠિર: તમે કયા યક્ષ છો ? તમે રુદ્રોમાંના એક છો ? તમે મરુતોના વડા છો? તમે એવા કોણ છો, જેમણે એક જ ઝાટકે શક્તિના આ પુંજોને ઢાળી દીધા ? મારા બાંધવો અજેય છે. એમાંના એકેયને કોઈ, અરે ઈશ્વર પણ મારી શકે નહીં. પણ તમે ચારેયને મારી નાખ્યા છે. એમને જીવન બચાવવા યુદ્ધ કરવાની પણ તક આપવામાં આવી નથી. ભગવન્, હું મહા ભયને કારણે અને તમારા પ્રત્યેની પ્રશંસાને કારણે અભિભૂત થઈ ગયો છું. મારા ભાઈઓની આવી સ્થિતિ કરનાર તમે કોણ છો તે જાણવાનું મને કુતૂહલ છે. હું તમારી શક્તિથી આશ્ચર્યચકિત થયો છું. કૃપા કરી આપ મારી સમક્ષ પ્રગટ થવા. હું તમારા દર્શન કરવા ઇચ્છું છું. યક્ષ યુધિષ્ઠિર સમક્ષ પ્રગટ થયો. એનો દેખાવ ખરેખર બિહામણો હતો.

યુધિષ્ઠિરે યક્ષને એની શક્તિ માટે પ્રણામ કર્યા.

યુધિષ્ઠિર : તમે પ્રગટ થયા તેથી હું સન્માનિત થયો છું. મારી વિનંતિનો તમે સ્વીકાર કર્યો એ તમારી ખરેખર કૃપા છે. હું તમારો ખૂબ આભારી છું.

યક્ષ: તારા બાંધવોએ મારી વાત સાંભળી નહીં. હું તને પણ એ જ કહું છું. આ સરોવર પર મારી માલિકી છે. તું મારા અમુક પ્રશ્નોના ઉત્તરો ન આપે ત્યાં સુધી તું આ જળ પી શકે નહીં.

યુધિષ્ઠિર: સ્વામી, તમારી વાણીની અવગણના કરી હું તમારું અપમાન કરીશ નહીં. તમો કહો છો કે આ સરોવર તમારી માલિકીનું છે. એટલે તમે મને રજા ન આપો ત્યાં સુધી આ જળને સ્પર્શ કરવાનો મને લેશમાત્ર અધિકાર નથી. હું તમારી શરતો સાથે સંમત થાઉં છું. તમે મનો કોઈ પણ પ્રશ્ન પૂછી શકો છો. હું તેનો ઉત્તર આપવા પ્રયત્ન કરીશ. મારી સર્વોત્તમ શક્તિ નિયોજીને હું તમને ઉત્તરો આપી રાજી રાખવા પ્રયત્ન કરીશ.

પછી પ્રશ્નો અને ઉત્તરો શરૂ થયા.

યક્ષ - સાથી સર્વદા પોતાની પાસે હોય એ મનુષ્ય માટે ક્યારે શક્ય બને ?

યુધિષ્ઠિર -સ્થિર બુદ્ધિ.

યક્ષ – તું જે સ્થિર બુદ્ધિની વાત કરે છે તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય?

યુધિષ્ઠિર - વૃદ્ધોની સેવા કરવાથી.

યક્ષ- મનુષ્ય ઇન્દ્રિયોના બધા વિષયો ભોગવે છે. એ બુદ્ધિમાન છે. જગત એના વિશે ઊંચો અભિપ્રાય ધરાવે છે અને તે સારો એવો લોકપ્રિય છે. આ મનુષ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતો હોવા છતાં એમ કહેવાય છે કે એ જીવતો નથી. શા માટે ?

યુધિષ્ઠિર -મનુષ્ય ભલે શ્વાસ લેતો હોય, પણ જો એ દેવતાઓ, અતિથિઓ, નોકર-ચાકરો અને પિતૃઓને કાંઈ આપતો નથી તો એને જીવતો ગણવામાં આવતો નથી.

યક્ષ-પૃથ્વી કરતાં વધુ વજનદાર કોણ ?

યુધિષ્ઠિર -માતાનું વજન.

યક્ષ- આકાશ કરતાં વધુ ઊંચું કોણ ?

યુધિષ્ઠિર- પિતા.

યક્ષ -વાયુ કરતાં વધુ ઝડપી કોણ ?

યુધિષ્ઠિર -મન વાયુ કરતાં વધુ ગતિમાન છે.

યક્ષ- ઘાસ કરતાં મોટી સંખ્યાનું શું છે ?

યુધિષ્ઠિર - મનુષ્યના મનમાં ઊઠતા વિચારોની સંખ્યા વધુ છે.

યક્ષ – સદ્ગુણનું સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાનક કયું ?

યુધિષ્ઠિર – ઉદારતા.

યક્ષ- સુખનું ?

યુધિષ્ઠિર -સદાચાર.

યક્ષ- સૌથી મૂલ્યવાન સંપત્તિ કઈ ?

યુધિષ્ઠિર- જ્ઞાન.

યક્ષ- સર્વશ્રેષ્ઠ લાભ કયો ?

યુધિષ્ઠિર- આરોગ્ય.

યક્ષ- સર્વશ્રેષ્ઠ સુખ કયું ?

યુધિષ્ઠિર- સંતોષ.

યક્ષ- જગતમાં સર્વોચ્ચ કર્તવ્ય કયું ?

યુધિષ્ઠિર - અનિષ્ઠથી દૂર રહેવું.

યક્ષ- એવું શું છે, જેના પર અંકુશ રાખવાથી પસ્તાવો થતો નથી ?

યુધિષ્ઠિર -મન પર.

યક્ષ- શેનો ત્યાગ કરવાથી મનુષ્ય સૌને પ્રિય થાય ?

યુધિષ્ઠિર - અભિમાન છોડી દેવાથી.

યક્ષ- શેનો ત્યાગ કરવાથી મનુષ્ય સંપત્તિવાન બને છે ?

યુધિષ્ઠિર- કામનાનો ત્યાગ કરવાથી.

યક્ષ- શેનો ત્યાગ કરવાથી ખેદ ન થાય ?

યુધિષ્ઠિર- ક્રોધનો.

યક્ષ- શેનો ત્યાગ કરવાથી મનુષ્ય સુખી થાય ?

યુધિષ્ઠિર- લોભનો ત્યાગ કરવાથી.

યક્ષ- ધર્મ શું છે ? કોણે એની રચના કરી છે ?

યુધિષ્ઠિર -અક્રોધપણું એ ધર્મ છે. સત્પુરુષો ધર્મની રચના કરે છે.

યક્ષ- ક્ષમાનું મહત્ત્વનું લક્ષણ શું ?

યુધિષ્ઠિર -ક્ષમામાં શત્રુતાને સહન કરવાનો સમાવેશ થાય છે.

યક્ષ- શમ શું છે ?

યુધિષ્ઠિર -હૃદયનો શમ (શાંતિ).

યક્ષ- કયો શત્રુ અજેય છે તે તું કહી શકે ?

યુધિષ્ઠિર -ક્રોધ.

યક્ષ-કયો મનુષ્ય પ્રામાણિક ગણાય છે ?

યુધિષ્ઠિર- જે મનુષ્ય સર્વ પ્રાણીઓનું ભલું ઇચ્છે છે.

યક્ષ- કયો મનુષ્ય અપ્રામાણિક છે ?

યુધિષ્ઠિર -જે દયાળુ નથી એ અપ્રામાણિક છે.

યક્ષ - અભિમાન કોને કહેવાય ?

યુધિષ્ઠિર- જીવનમાં પોતે કર્તા છે અથવા ભોક્તા છે એવી સભાનતા.

યક્ષ- આળસ કોને કહેવાય ?

યુધિષ્ઠિર- પોતાનાં કર્તવ્યોનું પાલન ન કરવું.

યક્ષ -દુષ્ટતા કોને કહેવાય ?

યુધિષ્ઠિર -અન્યનું ભૂરું બોલવું.

યક્ષ- જે મનુષ્ય સદૈવ પ્રિય વાણી ઉચ્ચારે છે તેને શું પ્રાપ્ત થાય ?

યુધિષ્ઠિર - સર્વપ્રિય.

યક્ષ-આ જગતમાં સૌથી આશ્ચર્યજનક શું છે ?

યુધિષ્ઠિર -દિવસે દિવસે પ્રાણીઓ યમલોકમાં જાય છે તે મનુષ્ય જુએ છે, તો પણ પાછળ

રહેલા લોકો પોતે શાશ્વત છે, અમર છે એમ માને છે. આનાથી બીજું આશ્ચર્ય શું હોઈ શકે ?

યક્ષ: તારા આવા વર્તનથી મને આશ્ચર્ય થયું છે. હું જાણું છું કે ભીમ તને પ્રિય છે. અર્જુન એક એવી વ્યક્તિ છે, જેના પર યુદ્ધમાં વિજય હાંસલ કરવાનો તું આધાર રાખે છે. છેલ્લાં ઘણાં વર્ષોથી તે આ માટે પોતાની જાતને તૈયાર કરી રહ્યો હતો. તે ભીમ અને અર્જુન બેમાંથી એક પર શા માટે પસંદગી ન ઉતારી ? ભીમે ધૃતરાષ્ટ્રના બધા પુત્રોને મારી નાખ્યા હોત. ભીમ એની શક્તિ અને ભયાનક સ્વભાવને કારણે તને વહાલો છે. તેં એને જીવંત કરવાનું મને કેમ ન કહ્યું ? અર્જુનને જીવંત કરવાનું કેમ ન કહ્યું ? તેં શા માટે નકુલ પર પસંદગી ઉતારી ?

યુધિષ્ઠિર: ધર્મનો ત્યાગ કરવાને બદલે હું મારું શરીર ત્યજી દઈશ. મારે જગતને એ જણાવવું છે કે હું કદી પણ ધર્મ ત્યજીશ નહીં. મારા પિતાને બે પત્ની હતી : કુન્તીદેવી અને માદ્રીદેવી. બંને માતાનાં સંતાનો જીવતા રહે એમ હું ઇચ્છું છું. હું કુન્તીનો પુત્ર છું અને નકુલ માદ્રીનો પુત્ર છે. હું મારી બંને માતાને સમાનપણે ચાહું છું. હું એક માતાના હૃદયને રાજી કરું અને બીજી માતાના હૃદયને દુઃખી ન કરું. એટલે જ, મારા ભાઈઓમાંથી એકને જ જીવતો કરવો હોય તો એ નકુલ જ હોઈ શકે.

યુધિષ્ઠિરની ખાનદાનીથી યક્ષ ખૂબ જ રાજી થયો. તેણે કહ્યું : તું મહાન છે. તારા જેવી વ્યક્તિ મને ક્યારેય જોવા નહીં મળે. એટલે તારા બધા ભાઈઓને જીવતદાન આપવા હું ખૂબ જ પ્રસન્ન છું.

જે ક્ષણે યક્ષે આવી વાણી ઉચ્ચારી તે ક્ષણે બધા ભાઈઓ જાણે ગાઢ ઊંઘમાંથી બેઠા થયા. તેમની તરસ, ભૂખ અને થાક અદૃશ્ય થઈ ગયાં હતાં.

યુધિષ્ઠિરે બધા ભાઈઓને વારંવાર આલિંગન આપ્યું. એમનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુ વહી રહ્યાં હતાં. તેમણે યક્ષનાં ચરણમાં પ્રણામ કરી વા કહ્યું : ભગવન્ ! તમે કોણ છો એ હું જાણવા

ઇચ્છું છું. તમે યક્ષ નથી. કોઈ પણ યક્ષ તમારી જેમ ધર્મના સૂક્ષ્મ ભેદો જાણતો નથી. તમે અંતરિક્ષમાંથી આવેલા દેવ છો. તમે અમને બહુ પ્રિય લાગો છો. કદાચ તમે અમારા પિતા પાંડુ છો. તમે જે હોય તે, તમારે અમારી સમક્ષ પ્રગટ થવું જોઈએ. તમે કોણ છો એ જાણવા હું આતુર છું.

યક્ષે પોતાનું બિહામણું સ્વરૂપ છોડી દીધું. એ પોતાના સ્વાભાવિક રૂપમાં ઝળહળાટ કરતો ઊભો હતો. તેણે યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે સ્મિત કરી કહ્યું : હું તારો પિતા ધર્મ છું. હું તને જોવા અને તારી સાથે વાતો કરવા ઇચ્છતો હતો. હું તારાથી ખૂબ પ્રસન્ન છું. તું તારા ભાઈઓની સહાયથી જગત જીતી શકીશ. પણ મને આનંદ આપનારી બાબત એ છે કે તેં મારું સામ્રાજ્ય ક્યારનુંય જીતી લીધું છે : આ સામ્રાજ્ય નીતિપરાયણતાના નામે ઓળખાય છે. તારા વિજય સમક્ષ ભૌતિક વિજયો ફિક્કા અને અર્થહીન છે. ભવિષ્યના લોકો તારા સૌથી મહાન નામને યાદ કરશે. કાળના ચોથા ખંડ કળિયુગમાં લોકો માત્ર તારા નામનો ઉચ્ચાર કરશે તો તેઓ મને પ્રિય લાગશે. ચાર નામ આ મહાનતા પ્રાપ્ત કરશે. નિષધ દેશના રાજા નલનું નામ, તારું નામ, રામનાં પત્ની સીતાનું નામ અને ચોથું નામ શ્રીકૃષ્ણનું, જે તમને સૌને વહાલું છે. બ્રાહ્મણ પાસેથી જે અરણી કાષ્ટ ચોરવામાં આવ્યું હતું તે મેં ચોર્યું હતું. હું તમને આ સરોવર પાસે લાવવા ઇચ્છતો હતો. હવે આ અરણીકાષ્ટ તમે એને આપી શકો છો. હું તમને અન્ય વરદાન આપીશ. તમારો બાર વર્ષનો વનવાસ પૂરો થયો છે. છેલ્લું અને સૌથી કઠણ વર્ષ પાસે આવી ગયું છે. તમે સૌએ ધર્મના કવચ ધારણ કર્યા છે. હું તમને ખાતરી આપું છું કે મારી કૃપાથી કોઈ પણ વ્યક્તિ કોઈ પણ સમયે તમને ઓળખી શકશે નહીં. તમે ગુપ્તવેશે તમને અનુકૂળ આવે ત્યાં જઈ શકો છો. તમારાં ખરાં સ્વરૂપને કોઈ ઓળખી શકશે નહીં.

યુધિષ્ઠિર આનંદથી છલકાતા હતા. તેમને તેમના પિતા મળ્યા હતા. તેમણે પિતાનાં ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા. તેમણે પિતાનાં ચરણોને વારંવાર ચુંબન કર્યું. તેઓ પિતાનાં બંને ચરણ

પર મસ્તક મૂકી અને નિરંકુશપણે રડ્યા. પછી પોતાની જાતને થોડી અંકુશમાં લાવી કહ્યું : સ્વામી, મારે જીવનમાં બીજું કશું જોઈતું નથી. મેં તમારું ધન્ય સ્વરૂપ જોયું છે. મેં મારા પિતાને જોયા છે. તમે જે કોઈ વરદાનો આપશો તે આભારવશ થઈ સ્વીકારી લઈશ. પણ ભગવન, મારે એક વધુ વરદાન જોઈએ છે. તમે મને એક વધુ વરદાન આપો તેમ હું ઇચ્છું છું.

ધર્મે કહ્યું : તારે શું જોઈએ છે ? તારે જે જોઈતું હોય તે હું આપીશ.

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું : ભગવન, મારા છ ભયાનક રિપુઓ પર હું વિજય મેળવી શકું એવું વરદાન આપો. આ ષરિપુઓમાં મોહ, ક્રોધ, લોભ, માલિકીનું કરવાની આતુરતા, ધમંડ અને ઈર્ષ્યા છે. કૃપા કરી મને એવું વરદાન આપો કે મારું મન હમેશાં સત્ય તરફ દોરાય. મારે આ જગતમાં બીજું કંઈ જોઈતું નથી.

ધર્મે યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે સ્મિત કરી કહ્યું : પ્રિય પુત્ર, જે તારી પાસે છે એ તને આપવાની જરૂર નથી ! તેં આ રિપુઓને ઘણા કાળ પહેલાં જીતી લીધા છે ! હે સંતાનો, તમે અહીંથી ઊપડો અને સુખી થાવ. તમારું દુઃખ સત્વરે દૂર થશે. હું તમારે પક્ષે છું. હું જ્યાં હોઉં ત્યાં વિજય થશે. જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ છે ત્યાં હું હમેશાં હોઉં છું. જ્યાં સુધી તમે મારું ચિંતન કરશો ત્યાં સુધી કશું પણ તમને ઈજા કરી શકશે નહીં. હું તમારું કલ્યાણ ઇચ્છું છું. તેમના બાર વર્ષના દેશવટાનો અંત આવ્યો હતો. હવે ગુપ્તવેશે એક મુશ્કેલીભર્યું વર્ષ વિતાવવાનું બાકી હતું. તેઓ જાણતા હતા કે દુર્યોધન તેમના ગુપ્તસ્થાનને શોધી કાઢવા સઘળા પ્રયત્નો કરશે અને બીજા બાર વર્ષ વનવાસ ભોગવવા માટે મોકલશે. અન્ય બાર વર્ષને સાથે મૂકીએ તો આ વર્ષ પાંડવો માટે વિશેષ ભયરૂપ હતું. પણ તેઓ જગ્યા નહીં. ધર્મના અધિષ્ઠાતા દેવે આપેલી ખાતરીએ પાંડવોનાં હૃદયમાં નવો પ્રાણ પૂર્યો. તેઓ આપસ-આપસમાં અજ્ઞાતવાસની યોજનાની ચર્ચા કરવામાં ગૂંથાઈ ગયા.

વાર્તા ૩: નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિ અને ત્યાગ – રાજા શિબીની વાર્તા (વિષ્ણુપુરાણ)

નર્મદામાં સ્નાન કરીને યાત્રાળુઓ દેવો અને રાજાના પદને પામે છે. નર્મદા નદીને કિનારે રાજા શર્યાતિની યજ્ઞભૂમિ છે. આ જ ભૂમિ પર ભાર્ગવ ય્યવન ઋષિ (ભૃગુપુત્ર) ઇંદ્ર પર ક્રોધે ભરાયા હતા. તેમણે ઇંદ્રને અહીં જ સ્થિર કરી દીધો હતો અને શર્યાતિરાજાની પુત્રી સુકન્યા સાથે લગ્ન કર્યા હતાં.

ત્યાંથી તેઓ મહાત્મા કુરુના ક્ષેત્રમાં વહેતી સરસ્વતી નદીને કિનારે ગયા, જ્યાં દેવર્ષિઓ અને રાજર્ષિઓએ સારસ્વત યજ્ઞો કર્યા હતા. ત્યાંથી તેમણે વિપાશા (બિયાસ) નદીના દર્શન કર્યા, મહર્ષિઓના નિવાસસ્થાન સમા પવિત્ર કાશ્મીર મંડળ, માનસ પર્વતનું દ્વાર ગણાતા સ્થળે, ભૃગુતંગ પર્વત, પર થતાંથતાં તેઓ યમુનાની આજુબાજુ આવેલી જલા-ઉપજલા નામની નદીઓને કિનારે, ઉશીનર દેશ (કાશી નગરી) માં આવી પહોંચ્યા જ્યાં ઉશીનરના રાજાએ એટલા યજ્ઞયાગ કર્યા કે તેઓ ઇંદ્રથી પણ આગળ વધી ગયા. દાનની બાબતમાં કર્ણની જેમ એમનું નામ પણ અતિ આદરથી લેવાતું. આ મહાત્મા ઉશીનર અર્થાત્ રાજા શિબિ (યયાતિની પુત્રી માધવીનો પુત્ર)ની પરીક્ષા લેવા ઇંદ્રદેવ અને અગ્નિદેવ અનુક્રમે બાજ અને કબૂતરનું રૂપ ધારણ કરીને રાજાના યજ્ઞમાં આવી પહોંચ્યા.

બાજના ડરથી ફફડતું કબૂતર રાજા શિબિરના ખોળામાં આવીને છુપાઈ બેઠું. ત્યારે એ શ્યુન પક્ષી અર્થાત્ બાજ પક્ષીએ રાજાને કહ્યું કે મારો શિકાર મને આપી દો, તમે તો બહુ મોટા ધર્માત્મા છો તો પછી આમ ધર્મનું અનાયરણ કેમ કરો છો ? તમારા ખોળામાં સંતાઈને બેઠેલો મારો શિકાર મને સોંપી દો. ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે એ તો મારા શરણે આવ્યું છે, મેં અભયદાન આપ્યું છે, એને હું તને પાછું ન સોંપું તો એમાં મારો કયો અધર્મ કહેવાય ?

હે રાજા, હું પણ બીજા બધાં પ્રાણીઓની જેમ આહાર પર નમું છું. જો મારો આહાર હાથમાંથી જતો રહેશે તો હું ભૂખે મરી જઈશ, નહીં હોઉં તો મારો પરિવાર પણ મરી જશે. એક

કબૂતરને બચાવવા જતાં રાજા, તમારે હાથે ઘણી હત્યા થઈ જશે. જે ધર્મ બીજા ધર્મને હાનિ પહોંચાડે છે તે ધર્મ નથી પણ કુધર્મ છે. હે સત્યપરાક્રમી રાજા, કોઈને પણ વાંધો ન આવતો હોય (વિરોધ ન થવો) એ જ સાચો ધર્મ છે (થર્મ દુઃ વાધતે ધર્મઃ ન સ ધર્મઃ દુધર્મ તત્ અવિરોધી તુ યઃ ધર્મઃ સ ધર્મ સત્યવિમ ॥૧૩૧-૧૯). જ્યારે બે ધર્મ વચ્ચે આવો વિરોધ ઊભો થતો ન હોય ત્યારે નાનામોટા ધર્મનો નિર્ણય કરીને કોઈને હાનિ ન થાય એવો ધર્મ આચરવો જોઈએ. હે શિબિ રાજા, તો હવે એ રીતે આપ નિર્ણય કરો.

રાજાએ કહ્યું કે હે પક્ષીરાજ, આપ તો કલ્યાણપ્રદ વાણી વેદો છો, શું આપ ગરુડજી છો... આપ તો ધર્મજ્ઞાતા લાગો છો. તમે જો માત્ર આહાર માટે જ આ બધી ચર્ચા કરી રહ્યા હો તો આપ જે પ્રાણીનું કહો તે હું તમને ધરી દઉં.

બાજ પક્ષીએ કહ્યું કે મને તો મારા ભાગ્યે આપેલું આ કબૂતર જ જોઈએ. રાજા અને બાજ વચ્ચે ઘણી દલીલો થઈ પણ બંનેએ પીછેહટ કરી નહીં. ત્યારે બાજે કહ્યું કે જો તમને કબૂતરનું એટલું બધું લાગતું હોય તો મને કબૂતરના વજન જેટલું માંસ તમારા શરીર પરથી ઉઝરડી આપો.

રાજા શિબિએ એના ધન્યવાદ માનીને પોતાના શરીરમાંથી પક્ષીના વજન જેટલું માંસ આપ્યું અને ત્રાજવે તોળ્યું તો હવે કબૂતરનું વજન વધી ગયું. આમ રાજા માંસ આપતો ગયો અને કબૂતરનું વજન વધતું ગયું ત્યારે અંતે રાજા પોતે જ ત્રાજવામાં કબૂતરની સામેના પલ્લામાં બેસી ગયો. રાજાની આવી કર્તવ્યનિષ્ઠા જોઈને બાજ પક્ષીએ પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરતા કહ્યું કે હે રાજા, હું ઇંદ્ર છું. આપની દાનવીરતાની પરીક્ષા કરવા આવ્યો છું, મારી સાથે કબૂતરના રૂપમાં આ અગ્નિદેવ છે. હે રાજા, તમારું જેટલું માંસ ગયું છે એટલો તમારો યશ સમગ્ર વિશ્વમાં પ્રસરતો રહેશે. જ્યાં દાન અને ધર્મનિષ્ઠાની વાત આવશે ત્યાં વિશ્વ આપને યાદ કરતું રહેશે.

વાર્તા 4: અનાસક્તિ અને બુદ્ધિ - રાજા જનક અને ઋષિ યાજ્ઞવલ્ક્યની વાર્તા (બૃહદારણ્યકોપનિષદ)

વિદેહરાજ જનક સિંહાસન પર આરૂઢ હતા. એ સમયે એમની પાસે મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્ય આવ્યા.

જનક: હે ઋષિવર્ય યાજ્ઞવલ્ક્ય ! આપનું આગમન ક્યા કારણોસર થયું છે ? આપ પશુપ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી પધારેલ છો અથવા સૂક્ષ્મ પ્રશ્નોની ઇચ્છાથી ?

યાજ્ઞવલ્ક્ય : રાજન્ હું બંનેય પ્રયોજનોથી અહીં આવેલ છું. કે રાજન્ ! આપને કોઈક વિદ્વાને, બ્રહ્મના વિષયમાં, જે કંઈ કહ્યું હોય, એ બધું અમો શ્રવણ કરવા આવેલ છીએ.

જનક: શૈલિનિ (શિલિનના પુત્ર) જિત્વા'એ 'વાકુને જ બ્રહ્મ કહેલ' છે.

યાજ્ઞવલ્ક્ય : જે રીતે કોઈ માતા-પિતા અને ગુરુના દ્વારા શિક્ષિત થઈને કહે છે, એવી રીતે એ જિત્વાએ 'વાક જ બ્રહ્મ' છે, એવું કહેલ છે, કારણ કે જે વાહિત છે (બોબડો છે: શું એને બ્રહ્મનો કોઈ લાભ મળી શકે તેમ છે ? શું એ જિત્વાએ, આપને વાનું આશ્રયસ્થળ અથવા એની પ્રતિષ્ઠા પણ બતાવી છે?

જનક : જી, ના.

યાજ્ઞવલ્ક્ય: આ ઉપદેશ એકપાદીય અથવા અપૂર્ણ છે.

જનક : તો એના વિષયમાં સમ્યક્ રૂપે, આપ જ અમોને બતાવો.

યાજ્ઞવલ્ક્ય: વાક્(વાણી) જ એ બ્રહ્મનું આયતન અર્થાત્ શરીર છે અને આકાશ જ એની પ્રતિષ્ઠા છે, પ્રજ્ઞા સમજીને એનીજ ઉપાસનાકરવી જોઈએ.

જનક : પ્રજ્ઞતા (પ્રજ્ઞા) શું છે ?

યાજ્ઞવલ્ક્ય: વાક્ જ પ્રજ્ઞતા (પ્રજ્ઞા) છે. હે રાજન્ ! વાક્ શક્તિ દ્વારા જ બંધુ-બાંધવોનું જ્ઞાન થાય છે તથા ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદનું જ્ઞાન થાય છે. એ વાના માધ્યમથી ઇતિહાસ, પુરાણ, ઉપનિષદ્, વિદ્યા, શ્લોક, સૂત્ર, અનુવ્યાખ્યાન, વ્યાખ્યાન, યજ્ઞ કર્મ, હુત, અશિત, (ભૂખ્યા માણસને ભોજન કરાવવાનો ધર્મ), પાયિત (તરસી વ્યક્તિને પાણી પીવડાવવાનો ધર્મ), આ લોક, પરલોક અને સમસ્ત ભૂતોનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. હે રાજન ! વસ્તુતઃ વાક્ જ બ્રહ્મ છે, જે એવું જાણે છે, એ વિદ્વાનોનો આ વાક્ પરિત્યાગ કરતી નથી. એવા વિદ્વાન પુરુષને દરેક પ્રાણીમાત્ર ઉપહાર પ્રદાન કરે છે અને એ સ્વયં દેવતા બનીને દેવોની વચ્ચે રહે છે.

જનક : આ જ્ઞાનના નિમિત્તે (દક્ષિણા સ્વરૂપ) હું આપને એવી હજાર ગાયો પ્રદાન કરું છું, જેનાથી હાથી સમાન વિશાળ બળદ ઉત્પન્ન થાય.

યાજ્ઞવલ્ક્ય: મારા પિતા એવું માનતા હતા કે શિષ્ય અથવા જિજ્ઞાસુને પૂર્ણ શિક્ષણ (જ્ઞાન) આપ્યા વિના દક્ષિણાના રૂપમાં ધન ગ્રહણ કરવું જોઈએ નહીં. (શિષ્ય જ્યારે ઇચ્છિત વિદ્યા મેળવીને સંતુષ્ટ થઈ જતો હતો ત્યારે એ સ્વયં ગુરુને - ગુરુદક્ષિણા લેવાનો આગ્રહ કરતો હતો. ગુરુ પણ પોતાની જવાબદારી પૂર્ણ થયા વગર દાન સ્વીકારતા ન હતા.)

યાજ્ઞવલ્ક્ય: આપને જે કોઈ પણ વિદ્વાને બ્રહ્મના વિષયમાં જે કંઈ પણ કહ્યું હોય એ અમોને કહો.

જનક: શુલ્કપુત્ર ઉદંકે, મને બ્રહ્મના વિષયમાં એમ કહ્યું છે કે ‘પ્રાણ જ બ્રહ્મ છે’.

યાજ્ઞવલ્ક્ય : જે રીતે કોઈ માતા-પિતા અને ગુરુના દ્વારા શિક્ષિત થઈને કહે છે, એ જ રીતે ઉદંકે, પ્રાણ જ બ્રહ્મ છે - એવું કહેલ છે, કારણ કે પ્રાણ વગર, કંઈ પણ કરવું સંભવ

નથી.યાજ્ઞવલ્કય: શું એમણે (શૌલ્બાયને) પ્રાણના આયતન (શરીર) અને આશ્રયસ્થળના વિષયમાં પણ કહેલું છે?

જનક : જી ના.

યાજ્ઞવલ્કય : આ પણ એક જ પગવાળું અથવા અપૂર્ણ શિક્ષણ

જનક : તો પછી આપ જ એ જ્ઞાનને સમ્યક્ રૂપે કહો.

યાજ્ઞવલ્કય : પ્રાણનું શરીર પ્રાણ જ છે, આકાશ એની પ્રતિષ્ઠ કરવી જોઈએ. છે. પ્રાણને પ્રિય માનીને જ જનકે પૂછ્યું : આ પ્રિયતા એટલે શું?

યાજ્ઞવલ્કય: પ્રાણની કામનાથી જ (પ્રિયતાથી જ) જે યજ્ઞ માટે અયોગ્ય છે તેની પાસે યજ્ઞ કરાવવામાં આવે છે, દાન માટે અયોગ્ય હોય એવા પાસેથી પણ દાન મેળવાય છે. આ બધું આપણને ગમતું હોવાથી (પ્રિયતાને કારણે) આપણે જે દિશામાં પણ જઈએ છીએ એમાં મૃત્યુનો ભય અથવા એની આશંકા જણાય છે. હે રાજન ! આ બધું પ્રાણના માટે જ થાય છે. તેથી હે રાજન્ ! પ્રાણ જ બ્રહ્મ છે, એવું સમજીને કાર્ય કરનારાઓનો પ્રાણ ક્યારેય પરિત્યાગ કરતો નથી. પ્રાણની પ્રિયતા એટલે શ્રેય નહીં કે પ્રેય. પ્રાણ અર્થાત્ બ્રહ્મનો સાથ જે છોડતો નથી એ વ્યક્તિ દેવતા બનીને, એમની જ વચ્ચે બેસે છે.

જનક: ઋષિવર! હાથીના આકારના બળદો પ્રદાન કરનારી હજાર ગાયો હું આપને દક્ષિણાના રૂપમાં પ્રદાન કરું છું.

યાજ્ઞવલ્કય: મારા પિતાશ્રીની એવી માન્યતા હતી કે પૂર્ણ જ્ઞાન આપ્યા વિના શિષ્ય પાસેથી દક્ષિણા ગ્રહણ કરવી જોઈએ નહીં. આપને કોઈ આચાર્ય દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા અન્ય કોઈ જ્ઞાનનું અમને પણ પ્રદાન કરો.

જનક: મને બર્બુ વાર્ષિણ એ કહ્યું : ‘ચક્ષુ જ બ્રહ્મ છે’.

યાજ્ઞવલ્ક્ય : માતા-પિતા અને આચાર્યથી શિક્ષિત થયા સમાન જ એ વાંચિએ યક્ષુને બ્રહ્મ કહેલ છે કારણ કે યક્ષુ વગર કંઈ પર જોઈ શકવું અસંભવ છે, પરંતુ શું એમણે આપને યક્ષુના આયતન અને આશ્રય (પ્રતિષ્ઠા)ના વિષયમાં પણ કશું બતાવેલું છે?

જનક: જી ના.

યાજ્ઞવલ્ક્ય: આ તો એક પગવાળું અથવા અપૂર્ણ શિક્ષણ થયું.

જનક: તો આપ જ અમોને આ સંદર્ભમાં જણાવો.

યાજ્ઞવલ્ક્ય: યક્ષુનું આયતન (શરીર) યક્ષુ જ છે તથા આકાશ જ એની પ્રતિષ્ઠા છે. યક્ષુને સત્ય સમજીને ઉપાસના કરવી જોઈએ.

જનક : સત્યતા કોને કહે છે?

ઋષિ: હે રાજન્ ! યક્ષુ જ સ્વયં સત્યતા છે, કારણ કે યક્ષુને (દર્શન કરનારાને) જ્યારે પૂછવામાં આવે છે કે શું, આપે (અમુક દશ્ય) જોયું છે ? ત્યારે એ ઉત્તર આપે છે - હા મેં જોયું છે, તો એ સત્ય જ હોય છે. હે રાજન ! યક્ષુ જ પરબ્રહ્મ છે, જે એવું જાણે છે, યક્ષુ એનો (સ્થૂળ- સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિનો) ક્યારેય પરિત્યાગ કરતાં નથી. અને સમસ્ત પ્રાણી પણ, એને અનુગત-અનુસરનારાં રહે છે. એ દેવ બનીને દેવલોકમાં નિવાસ કરે છે.

જનક : હું આપને હાથી સમાન હૃષ્ટ-પુષ્ટ બળદ પ્રદાન કરનારી એક હજાર ગાયો પ્રદાન કરું છું.

યાજ્ઞવલ્ક્ય : મારા પિતાશ્રીની માન્યતા હતી કે, પૂર્ણ જ્ઞાન આપ્યા વિના, શિષ્ય પાસેથી દક્ષિણા ગ્રહણ કરવી જોઈએ નહીં. કોઈપણ આચાર્યે (બ્રહ્મના વિષયમાં) આપને જે કંઈ કહ્યું હોય, એ (બધુ-) આપ, અમોને બતાવવાનું કષ્ટ કરો. જનક: ભારદ્વાજ ગોત્રીય ગર્દભી (વિપીત)એ મને બતાવ્યું હતું : ‘શ્રોત્ર જ બ્રહ્મ’ છે.

યાજ્ઞવલ્કય: જે રીતે કોઈ માતા-પિતા અને ગુરુ દ્વારા પ્રશિક્ષિત થઈને કહે છે, એ જ રીતે ગર્દભી વિપીતે પણ શ્રોત્રજ બ્રહ્મ છે, એવું કહી દીધું છે, કારણ કે શ્રોત્ર વગર, સાંભળી શકવું સંભવ નથી. શું એમણે (ગર્દભી વિપીતે), એ શ્રોત્રના શરીર અને પ્રતિષ્ઠા (આશ્રય)ના વિષયમાં પણ કંઈ બતાવેલ છે?

યાજ્ઞવલ્કય: આ જ્ઞાન એક પદ વાળું અથાત્ અધૂરું છે. જનક : તો પછી આપજ એ વિષયમાં મને બતાવો.

યાજ્ઞવલ્કય: શ્રોત્ર જ, શ્રોત્રનું શરીર છે - દેહ છે અને આકાશજ એની પ્રતિષ્ઠા અથાત્ આશ્રય છે. આ શ્રોત્રની ઉપાસના, એને અનંતરૂપમાનીને કરવી જોઈએ.

જનક: અનંતતા શું છે?

યાજ્ઞવલ્કય: દિશાઓ જ અનંત છે, કારણકે કોઈપણ દિશામાં ચાલવાથી તેનો અંત મળતો નથી. હે રાજન ! દિશાઓને જ શ્રોત્ર માનવી જોઈએ અને શ્રોત્ર જ બ્રહ્મ છે. જે જ્ઞાની આ રીતે જાણતાં વ્યવહાર કરે છે, શ્રોત્ર એનો ક્યારેય પરિત્યાગ કરતા નથી. બધાં જ પ્રાણી એનું અનુસરણ કરે છે અને એ (જ્ઞાની) દેવતા થઈને દેવલોકમાં વાસ કરે છે.

જનક: હે ઋષિવર ! હું આપને હાથી સમાન હૃષ્ટ-પુષ્ટ બળદ પ્રદાન કરનારી વધારાની એક હજાર ગાયો પ્રદાન કરું છું.

યાજ્ઞવલ્કય : મારા પિતાશ્રીની માન્યતા હતી કે પૂર્ણ જ્ઞાન આપ્યા વિના, શિષ્ય પાસેથી દક્ષિણા ગ્રહણ કરવી જોઈએ નહીં. હે જનક ! આપને કોઈક આચાર્યે બ્રહ્મ સંબંધી જે કંઈ જ્ઞાન આપ્યું હોય, એ (બધું) મને કહો.

જનક : સત્યકામ જાબાલે મને કહ્યું હતું કે મન જ બ્રહ્મ છે.

યાજ્ઞવલ્કય: એ તો એમણે માતા-પિતા અને ગુરુ દ્વારા પ્રશિક્ષિતની જેમ જ કહી દીધું,
કારણ કે મન વગર, કંઈ પણ કરવું અસંભવ છે. શું એમણે મનના આશ્રય અને આયતનના
વિષયમાં પણ વર્ણન કર્યું છે ?

જનક : નહીં.

યાજ્ઞવલ્કય: હે રાજન્ ! એમણે આ તો અપૂર્ણ જ્ઞાન જ આપેલ છે.

જનક: તો પછી આપ જ એ વિષયમાં પૂર્ણ રૂપે બતાવો.

યાજ્ઞવલ્કય: મનનું શરીર મન જ છે અને આકાશ એનો આશ્રય છે, મનને આનંદ
સમજીને, એની ઉપાસના કરવી જોઈએ.

જનક: કે આ આનંદત્વ શું છે?

યાજ્ઞવલ્કય: રાજન્ ! મન જ આનંદ છે, મનથી જ સ્ત્રીની કામના કરવામાં આવે છે અને
એનાથી જ પોતાને અનુરૂપ પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ પુત્ર જ આનંદ છે. હે રાજન્ ! ‘મન જ
બ્રહ્મ છે.’ જે જ્ઞાની મનને બ્રહ્મ માની એની ઉપાસના કરે છે, મન એને ક્યારેય છોડતું નથી.
સમસ્ત પ્રાણી એને અનુકૂળ થઈ જાય છે. એ દેવસ્વરૂપ બનીને દેવતાઓની વચ્ચે નિવાસ કહે
છે.

જનક : હું આપને હાથી સમાન હૃષ્ટ-પુષ્ટ બળદ પ્રદાન કરનારીબીજી એક હજાર ગાયો
પ્રદાન કરું છું.

યાજ્ઞવલ્કય: મારા પિતાશ્રીની માન્યતા હતી કે, પૂર્ણ જ્ઞાન આપ્યા વિના, શિષ્ય પાસેથી
દક્ષિણા ગ્રહણ કરવી જોઈએ નહીં.

યાજ્ઞવલ્કય: આપને કોઈપણ આચાર્ય જે (બ્રહ્મવિષયક) જ્ઞાન આપ્યું હોય, એ અમને
પણ જણાવો.

વિદેહરાજ: વિદગ્ધ શાકલ્પે કહ્યું છે: 'હૃદય જ બ્રહ્મ' છે.

યાજ્ઞવલ્ક્ય: માતા-પિતા અને ગુરુ દ્વારા પ્રશિક્ષિત થયા સમાન જ એમણે હૃદયને બ્રહ્મ કહેલ છે, કારણ કે હૃદયહીન વ્યક્તિ કંઈ પણ કરી શકવાને સમર્થ નથી. શું એમણે હૃદયનું શરીર અને આશ્રયસ્થળ પણ બતાવેલ છે?

જનક: જી ના.

યાજ્ઞવલ્ક્ય: આ તો અધૂરી શિક્ષા થઈ.

જનક: ત્યારે આપ જ પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રદાન કરો. યાજ્ઞવલ્ક્ય: હૃદયનું શરીર હૃદય જ છે અને આકાશ એની પ્રતિષ્ઠા અર્થાત્ આશ્રય સ્થળ છે. સ્થિતિ માનીને, હૃદયની ઉપાસના કરવી જોઈએ.

જનક: સ્થિતતા શું છે?

યાજ્ઞવલ્ક્ય: હૃદય એ જ સ્થિતતા છે. હૃદય જ સમસ્ત પ્રાણીઓની પ્રતિષ્ઠા (આશ્રય) છે, પ્રાણીમાત્ર હૃદયમાં જ પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. જે જ્ઞાની હૃદયને જ બ્રહ્મ સમજીને એની ઉપાસના કરે છે, હૃદય ક્યારેય એનો પરિત્યાગ કરતું નથી. સમસ્ત પ્રાણી એને અનુકૂળ થઈ જાય છે. એ દેવસ્વરૂપ બનીને દેવતાઓની વચ્ચે નિવાસ કરે છે.

વિદેહરાજ: હું આપને હાથી સમાન હૃષ્ટ-પુષ્ટ બળદ પ્રદાન કરનારી હજી એક હજાર ગાયો પ્રદાન કરું છું.

યાજ્ઞવલ્ક્ય: શિષ્યને જ્ઞાનથી પૂર્ણ રૂપે કૃતાર્થ કર્યા વગર જ દક્ષિણાનું ધન સ્વીકાર કરવું જોઈએ નહીં એવો મારા પિતાજીનો વિચાર હતો.

છેવટે જનક પોતાના આસન પરથી ઊભા થઈને યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિને કહે છે કે આપ કહો છો તેમ મારું જ્ઞાન અધૂરું છે. આપ જ મને ઉચિત ઉપદેશ આપો.

જનક રાજા પ્રશ્ન પૂછ્યે જાય છે અને યાજ્ઞવલ્ક્ય અને ઉત્તર સાથે ઉપદેશ આપતાં જાય છે, એ બન્ને વચ્ચે દીર્ઘ સંવાદ થાય છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય સમજાવે છે કે જ્યારે જ્ઞાની અર્થાત્ આત્મજ્ઞાની પોતાને અકર્તા, અભોક્તા, અસંગ આત્મા માનીને કર્મથી અળગો રહે છે ત્યારે તેને બ્રહ્મરૂપ છું – એવું અભેદ જ્ઞાન જેને પ્રાપ્ત થાય છે તે અધિકારી મનુષ્ય પુણ્યપાપરહિત મહિમાને પ્રાપ્ત કરે છે, કારણ કે તેને આત્મસાક્ષાત્કાર થયો હોય છે.

આમ યાજ્ઞવલ્ક્ય જનકને બ્રહ્મવિદ્યા આપે છે, રાજા જનક પણ સંતુષ્ટ થાય છે.

યુનિટ 2: (A)

I. ષડ્ સંપદ્ અને ષડ્ રિપુ

❖ ષડ્ સંપદ્ (ષડ્ સંપત્તિ – છ પ્રકારની સંપત્તિ):

ભારતીય જ્ઞાનપ્રણાલીમાં છ પ્રકારની સંપત્તિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જેવી રીતે બહારની ભૌતિક સંપત્તિ ભૌતિક જગત માટે છે તેવી રીતે આ ષડ્ સંપત્તિ આધ્યાત્મિક જગત માટે છે. આંતરિક દુઃખમાંથી મુક્ત થઈને સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે આ છ પ્રકારની સંપત્તિ ખૂબ જ મદદરૂપ નીવડે છે. આ છ પ્રકારની સંપત્તિ નીચે મુજબ છે;

1. શમ, 2. દમ, 3. ઉપરતિ, 4. તિતિક્ષા, 5. શ્રદ્ધા અને 6. સમાધાન

1. શમ: મન ઉપર નિયંત્રણ પ્રાપ્ત કરવું જ શમ છે. જેને મનોનિગ્રહ પણ કહે છે. આ એક એવી સંપત્તિ છે, જેને પ્રાપ્ત કરવું મનુષ્ય માટે અત્યંત જરૂરી છે. જો મનુષ્યનું મન શાંત હશે તો જ તેની બુદ્ધિ તેજ બનશે. મન જુદા જુદા વિષયો પાછળ ભાગે છે, એ વિષયોનું ચિંતન કરે છે. આ ચિંતન કરતી વખતે જો મન અશાંત હશે તો સૂક્ષ્મ વસ્તુનું ચિંતન થઈ શકશે નહીં. તેથી મનને વિચારપૂર્વક નિયંત્રણમાં રાખવું ખૂબ જરૂરી બને છે. નિયંત્રિત મન વ્યક્તિને ઊર્ધ્વગતિ તરફ લઈ જશે. આ ઊર્ધ્વગતિથી મનુષ્યને જીવનમાં સિદ્ધિ, સફળતા, સમૃદ્ધિ, શાંતિ, સુખ વગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે જ કહેવાયું છે કે, “મનઃ એવ મનુષ્યાણામ્ કારણં બંધનમ્ મોક્ષમ્ વા” – મનથી જ માણસ સુખી અને મનથી જ માણસ દુઃખી. જો મન શાંત તો માણસ સુખી અને જો મન અશાંત તો માણસ દુઃખી.

2. દમ: દમ એટલે ઇન્દ્રિયો પર નિયંત્રણ રાખવું. ઇન્દ્રિયો બે પ્રકારની હોય છે.

1. જ્ઞાનેન્દ્રિય અને 2. કર્મેન્દ્રિય. જ્ઞાનેન્દ્રિયો થી વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે. અને કર્મેન્દ્રિયો થી વિષયોને પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. જ્યારે આ ઇન્દ્રિયો સ્વતંત્ર રીતે વિષયોમાં વિચરણ નથી

કરતી અને તે મનના વશમાં રહે છે તો તેને ‘દમ’ કહેવાય. તેથી, જો પહેલા ‘શમ’નો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો ઇન્દ્રિયોનું દમન (સંયમ) કરવામાં સાહજીકતા રહે.

વર્તમાન સમયમાં જો વિદ્યાર્થી મનોરંજન તેમજ સોસિયલ મીડિયાના ઉપયોગ પર નિયંત્રણ રાખે અને અભ્યાસમાં એકાગ્રતા રાખે તે ‘ઇન્દ્રિય નિગ્રહ’ કર્યો કહેવાય. આવા ‘ઇન્દ્રિય નિગ્રહ’ થી તે અભ્યાસમાં ઝળહળતી સફળતા પ્રાપ્ત કરે છે. આ જ ‘દમ’ છે.

3. ઉપરતિ: પોતાના ધર્મનું આચરણ એ જ ‘ઉપરતિ’. આપણા સૌનું સમાજ પ્રત્યે જે કર્તવ્ય છે તેને જ ધર્મનું આચરણ કહે છે. આપણા પોતાના પ્રતિ, આપણા ગુરુ પ્રતિ, આપણા પરિવાર પ્રતિ અને સમાજ પ્રતિ વગેરે જે જે કર્તવ્યો અને ફરજો છે તેનું પાલન કરવું એ જ ધર્મ છે. આપણા આ ધર્મનું જો યોગ્ય રીતે પાલન કરીએ તો મન અધર્મ, પાપ કે દુરાચાર તરફ જતું નથી. આ જ મનની ‘ઉપરતિ’ છે.

મનુષ્યનો પરમ ધર્મ સત્યની શોધ છે. કાર્યમાં જો દ્રઢતાપૂર્વક આગળ વધીએ તો મન ભૌતિક વસ્તુ પાછળ સુખની શોધ કરતું બંધ થાય છે જે ‘ઉપરતિ’ છે. સામાન્ય રીતે ‘ઉપરતિ’ શબ્દ વૈરાગ્યના અર્થમાં પણ લેવામાં આવે છે.

4. તિતિક્ષા: સુખ-દુઃખ, ગરમી-ઠંડી, માન-અપમાન, વગેરે દ્વંદ્વ (વિસંગતતા) સહન કરવાનો સ્વભાવ જ ‘તિતિક્ષા’.

‘તિતિક્ષા’ એટલે સહનશીલતા, સમભાવશીલતા. મનુષ્યના જીવનમાં અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થતું જ રહે છે. એને રોકી શકાતું નથી. પરંતુ, પોતાના સામર્થ્યથી પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં સહનશીલતા કેળવી તેનો ઉકેલ લાવવો એ જ ‘તિતિક્ષા’. તથા અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં મનમાં સમત્વભાવ રાખવો એ જ ‘તિતિક્ષા’.

મનુષ્ય ‘તિતિક્ષા’ દ્વારા જ ઊર્ધ્વગતિ તરફ જઈ શકે છે.

5. શ્રદ્ધા: ‘શ્રદ્ધા એટલે ગુરુ અને ઉપનિષદના વાક્યોમાં વિશ્વાસ રાખવો. ઉપનિષદો વેદાંત ગ્રંથ છે, એના વચનો સ્વતઃ પ્રમાણ છે. તેમાં પરમ સત્ય પરમાત્માનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેથી ઉપનિષદમાં નિરૂપિત વાક્યો દ્વારા મનુષ્ય પરમ સત્યને પામી શકે છે. તેવી જ રીતે ગુરુઓએ અને વડીલોએ આ જ સત્યતાનો અનુભવ વ્યાવહારિક જીવનમાં કર્યો છે, તેથી તેમની અનુભવસિદ્ધ વાણી અને વચનો પર વિશ્વાસ મૂકી જીવનમાં આગળ વધવું એ જ ‘શ્રદ્ધા’. વ્યક્તિ ‘શ્રદ્ધા’ ના આધારે જ પોતે જાતે જ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે.
6. સમાધાન: ‘સમાધાન’ એટલે ‘ચિત્ત’ ની એકાગ્રતા. પોતાના પ્રિય વિષયમાં લોકોનું ‘ચિત્ત’ તરત જ એકાગ્ર થઈ જાય છે. પરંતુ, જ્યારે ગુરુ અને શાસ્ત્રના વચનને સમજવા ચિત્ત એકાગ્ર થઈ શકતું નથી. પરંતુ જ્યારે આ ચિત્તને આ વચનો સમજવા એકાગ્ર કરવામાં આવે તેને જ ‘સમાધાન’ કહે છે. સમસ્ત સંશયોમાંથી મુક્ત થઈને જ્યારે મન નિત્ય વસ્તુમાં સ્થિર થઈ જાય છે તે પણ ‘સમાધાન’ છે.

❖ ૫૬ રિપુ (છ પ્રકારના શત્રુઓ):

ભારતીય જ્ઞાનપ્રણાલીમાં છ પ્રકારના શત્રુઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ શત્રુઓ મનુષ્યને તેના લક્ષ્યથી દૂર કરે છે અને દુઃખ તથા પીડા આપે છે. આ શત્રુ પણ નિયંત્રણ પ્રાપ્ત કરવાથી મનુષ્યને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ શત્રુઓ મનુષ્યના જીવનમાં હંમેશા હોય જ છે. તેના પર નિયંત્રણ મેળવવાથી વ્યક્તિ પોતાના જીવનમાં સફળતા અને શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ છ શત્રુઓ નીચે પ્રમાણે છે;

1. કામ,
2. ક્રોધ,
3. લોભ,
4. મોહ,
5. મદ અને
6. મત્સર

1. કામ: ‘કામ’ શારીરિક અને માનસિક વિકાર છે. ‘કામ’ નો અર્થ ‘બધી જ પ્રકારની ઈચ્છાઓ, બધી જ પ્રકારની વાસનાઓ’ એવો થાય છે. ‘કામ’ બધા જ મનુષ્યમાં હોય છે. બધા જ જીવધારી પોતાના સંતાનની ઉત્પત્તિ હેતુ ‘કામ’ નો ઉપયોગ કરે છે. પરંતુ મનુષ્યએ આ ‘કામ’ ની અતિ પ્રબળ ઈચ્છા કરી તેનો દુરુપયોગ કર્યો. અતિ પ્રબળ ‘કામ વાસના’ મનુષ્યનો ‘શત્રુ’ છે. જ્યારે આ પ્રબળ વાસના માણસના ‘મન’ પર હાવી થઈ જાય છે. ત્યારે તે બળાત્કાર કે હત્યા જેવા દુષ્કર્મો કરી અધોગતિ ને પામી વિનાશને નોતરે છે. એથી મનુષ્યએ ‘કામ’ ને નિયંત્રણમાં રાખવું ખૂબ જરૂરી છે.
2. ક્રોધ: ‘ક્રોધ’ એટલે ‘હિંસક ગુસ્સો’. ક્રોધી વ્યક્તિની વિવેક બુદ્ધિનો નાશ થાય છે જેને કારણે તેની વિચારવાની અને સમજવાની શક્તિ સંપૂર્ણપણે નષ્ટ થાય છે, અને આ શક્તિઓ નષ્ટ થવાથી વ્યક્તિનું પતન થાય છે. ક્રોધી વ્યક્તિ એવું કર્મ કરે છે કે જેથી તેને જીવનમાં પાછળથી પસ્તાવો થાય છે. ‘ક્રોધ’ માણસને હિંસાત્મક બનાવે છે. ‘ક્રોધ’ થી વ્યક્તિ પોતાને અને અન્યને ભયંકર નુકસાન પહોંચાડે છે. તેથી, ગુસ્સાને નિયંત્રણમાં રાખવો ખૂબ જરૂરી છે.
3. લોભ: ‘સંકુચિત માનસિકતા, લાલચ અને કંજુસાઈ’ એટલે ‘લોભ’. અન્યની વસ્તુ પૈસા, પ્રતિષ્ઠા, માન, મોભો વગેરે પડાવી લેવાની વૃત્તિ એટલે જ ‘લોભ’. ‘લાલચ’ અને ‘લોભ’ દ્વારા મનુષ્ય ચોરીના માર્ગે જાય છે. ‘લોભ’ માણસને પાપકર્મ તરફ લઈ જાય છે. લોભિયો વ્યક્તિ કંજૂસ પણ હોય છે. પોતે ભેગું કરેલું ના પોતે વાપરે કે ના બીજાને વાપરવા દે. આ કંજુસાઈ વ્યક્તિને પોતાના માણસોથી પણ દૂર કરે છે. વ્યપારીઓ જે સંગ્રહખોરી કરવાની વૃત્તિ ધરાવે છે તે પણ ‘લોભ’ જ છે.
4. મોહ: સત્યને ન જાણવું અને ભ્રામક ભાવનાત્મક જોડાણમાં પડવું એટલે ‘મોહ’. જ્યાં બદલામાં કશુંક મેળવવાની અપેક્ષા હોય તે ‘મોહ’. જેમ કે, આપણને કે આપણા સ્વજનોને તેમના જન્મ

દિવસે કે કોઈ શુભ પ્રસંગે સામેવાળા વ્યક્તિઓ પાસેથી ભેટ મેળવવાની અપેક્ષા એટલે ‘મોહ’.
કશુંક મેળવવાની ઇચ્છાથી કરવામાં આવતું કર્મ એટલે ‘મોહ’.

5. મદ: ‘મદ’ નો શાબ્દિક અર્થ થાય છે ‘અભિમાન કરવું’. ધન, સુંદરતા, ગુણો, યુવાની, વીરતા, સત્તા, શારીરિક શક્તિ વગેરે જેની પાસે વધારે હોય તેનામાં ‘મદ’ (અભિમાન) ઉત્પન્ન થાય છે. ‘મદ’ ને મનોવિકૃતિ કહી છે. ‘મદ’ થી આખો સમાજ પીડાય છે. ‘મદ’ નો બીજો અર્થ એ પણ થાય છે કે, કોઈપણ નશાયુક્ત ખાણીપીણીથી ઉત્પન્ન થતી એવી ‘વિકૃતિ’ જેને કારણે અને જેના પ્રભાવ હેઠળ વ્યક્તિ સાચું શું છે અને ખોટું શું છે તે સમજી શકતો નથી. ‘મદ’ ને મનુષ્ય માટે ક્યારેય હિતકારક કહ્યો નથી.

6. મત્સર: ‘મત્સર’ નો શાબ્દિક અર્થ ‘ઈર્ષ્યા’ કે ‘દ્વેષ’ થાય છે. ઈર્ષ્યા મનુષ્યની કુદરતી ખામી છે. જે લગભગ દરેક વ્યક્તિમાં જોવા મળે છે. બીજાની પ્રગતિ, સફળતા, સુખ, સમૃદ્ધિ, સંપત્તિ વગેરે જોઈને ઈર્ષ્યા કરવી એટલે ‘મત્સર’. કેટલીક વ્યક્તિમાં ઓછી તો કેટલીક વ્યક્તિમાં વધારે હોય છે. ઘણા લોકો આના ઉપર નિયંત્રણ મેળવી પોતાને મત્સરરૂપી શત્રુથી બચાવે છે.

II. ધર્મના દસ લક્ષણો:

ધર્મની વ્યાખ્યા:

ધર્મ: ધર્મ શબ્દ ‘ધૃ’- ‘ધારયતિ’ ધાતુ પરથી આવ્યો છે. ધર્મ એટલે જે ધારણ કરે છે તે, જે સંસ્કૃતિ અને મનુષ્યને ટકાવી રાખે છે તે. ધર્મ એટલે સંપ્રદાય કે પંથ નહીં.

મહર્ષિ વેદવ્યાસે કહ્યું છે;

ધારણાદ્ધર્મમિત્યાहुःधर्मो धारयते प्रजाः ।

यत्स्याद्धारण संयुक्तं स धर्मः इति निश्चयः ॥

- મહાભારત, શાન્તિપર્વ 109 / 12

ધર્મનો ઉદ્દેશ, એનું ક્ષેત્ર અને એનો દૃષ્ટિકોણ વ્યાપક છે; ધર્મ આપણી પ્રકૃતિમાં સમાયલો જ હોય છે. આપણાં શિક્ષણ-કેળવણી સંસ્કારોમાં ધર્મ સતત વિકસતો જાય છે. ધર્મ સમષ્ટિગત હોય છે, જ્યારે સંપ્રદાય વ્યક્તિગત હોય છે કે જે, કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા પોતાની ધ્યેયપૂર્તિ માટે સ્થાપવામાં આવેલ હોય છે. ધર્મનો એક અર્થ ‘કર્તવ્ય કે ફરજ’ પણ થાય છે. આ રીતે જોતાં, સનાતન ધર્મના પાયામાં સમગ્ર માનવજાતની સર્વાંગી ઉન્નતિ અને વિકાસ રહેલો છે. સનાતન ધર્મ કે સનાતન સંસ્કૃતિ આધ્યાત્મિક છે, કાળ પણ તેને વિખેરી શકતું નથી.

ભારતીય શાસ્ત્રોમાં ધર્મના દસ લક્ષણો:

ધૃતિઃ ક્ષમા દમોઽસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ।

ધીર્વિદ્યા સત્યમક્રોધો દશકં ધર્મલક્ષણમ્।

ભગવાન ‘મનુ’ એ ‘ધર્મ’ની દસ મૂલ્યવાન વાતો કહી છે, જેનું પાલન દરેક વ્યક્તિએ કરવું જોઈએ. આ દસ ધર્મ છે – ‘દૃતિ, ક્ષમા, અસ્તેય, શૌચ, સંયમ, ધી, વિદ્યા, સત્ય, અક્રોધ અને દમ’.

1. દૃતિ: દૃતિનો અર્થ છે ધીરજ અથવા તિતિક્ષા, સહનશક્તિ.
2. ક્ષમા: ક્ષમા એટલે પ્રસન્નતાપૂર્વક અપરાધીને માફ કરવો.
3. અસ્તેય: અસ્તેય એટલે ચોરી ન કરવી. અન્યની સંપત્તિમાં પોતાનો હક્ક જમાવવો.
4. શૌચ: શૌચ એટલે પવિત્રતા.
5. સંયમ: સંયમનો અર્થ છે જ્ઞાનેન્દ્રિયો પરનો અંકુશ.
6. ધી: ધી એટલે વિવેકી બુદ્ધિ.
7. વિદ્યા: વિદ્યા એટલે જ્ઞાન.
8. સત્ય: સત્ય એટલે બધા પ્રકારની સચ્ચાઈ.
9. અક્રોધ: અક્રોધ એટલે ગમે તેવા સંજોગોમાં પણ ક્રોધ ન કરવો.
10. દમ: દમ એટલે કર્મેન્દ્રિયો પર નિયંત્રણ.

આ ધર્મના આ દસ લક્ષણો દરેક વ્યક્તિમાં હોવા જરૂરી છે, તો જ તે ‘મનુષ્ય’ કહેવાય. તેમાં કોઈ પ્રકારનો મતભેદ નથી. આ કારણથી ધર્મ ‘સનાતન અને શાશ્વત’ છે. જેનું મૂલ્ય સમગ્ર વિશ્વમાં છે. ભગવાન ‘મનુ’એ આ બતાવેલ ધર્મ સનાતન છે.

(1) ધૃતિ: ‘ધૃતિ’ એટલે ‘કોઈપણ વસ્તુની ધારણા કરી રાખવાનું સામર્થ્ય, ધીરજ, સહનશક્તિ’.

(2) ક્ષમા: ‘ક્ષમા’ એટલે ‘માફ કરવું’.

માફ કરવામાં આવેલ વ્યક્તિનું ફરીથી કદીય અપમાન ન કરાય તે ક્ષમા. સાચી ક્ષમા તો એ છે કે, વ્યક્તિને પોતાનું અપમાન એને અપશબ્દનો ક્યારેય અનુભવ ન થાય.

સંસ્કૃતમાં કહેવાયું છે; ક્ષમા વીરસ્ય ભૂષણમ્, એટલે કે, ક્ષમા એ વિરોનું આભૂષણ છે.

(3) અસ્તેય: ‘અસ્તેય’ એટલે ‘ચોરી ન કરવી’.

બીજાનું એકદું કરેલું ધન, વૈભવ અને વસ્તુઓ તેણે પરિશ્રમ કરીને ભેગી કરી છે. તેને છીવી લેવાનો અધિકાર કોઈને નથી. અસ્તેયનો અર્થ છે કોઈની સંપત્તિ લેવાનો વિચાર પણ મનમાં ઉત્પન્ન ન થવો તે. અસ્તેય એટલે મનમાં ચોરીનો ભાવ જ ઉત્પન્ન ન થવા દેવો તે.

(4) શૌચ: ‘શૌચ’ એટલે ‘આંતર-બાહ્ય પવિત્રતા’.

આમાં ફક્ત શારીરિક શુદ્ધતા જ નહીં, પરંતુ, આંતરિક વૃત્તિઓની પવિત્રતા છે. કોઈ પણ કાર્ય કરતા પહેલાં એ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે કે, આપણી મનોવૃત્તિ શુદ્ધ હોય, પવિત્ર હોય.

(5) સંયમ: ‘સંયમ’ એટલે ‘જ્ઞાનેન્દ્રિયો પર નિયંત્રણ’.

જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા સાંભળવું, જોવું, ચાખવું, સ્પર્શ કરવો કે સુંઘવું. આ પરનો સંયમ મહત્ત્વનો છે. અમુક વસ્તુને જોવાથી કે સાંભળવાથી આપણું મન દુષિત થાય છે કે દુઃખી થાય તો તેવી વસ્તુઓ માટે ઇન્દ્રિયોને સંયમમાં રાખવી જોઈએ.

(6) ધી: ‘ધી’ એટલે ‘વિવેકી બુદ્ધિ’ અથવા ‘વિવેક શક્તિ’.

‘વિવેક શક્તિ’ થી જ પોતાને સંયમમાં રાખી શકાય છે. આ વિવેકશક્તિના આધારે જ આપણે ઇન્દ્રિયો પર સંયમ રાખી ધર્મનું પાલન કરી શકીએ છીએ.

(7) વિદ્યા: ‘વિદ્યા’ એટલે ‘વિશુદ્ધ જ્ઞાન’.

જે ભણીને કમાવા લાયક નોકરી મેળવી શકે તે જ્ઞાન નથી. જ્ઞાન એ છે જે બધી માનસિક ગ્રંથિઓથી મુક્ત કરે’. જે આત્મજ્ઞાન છે. તે વિશુદ્ધ જ્ઞાન છે.

(8) સત્ય: ‘સત્ય’ એટલે ‘શુભ સંકલ્પ સાથેનું સત્ય આચરણ’.

જે બોલીએ તે જ કરીએ, જે સત્ય હોય તે જ કરીએ, આચરીએ.

(9) અક્રોધ: ‘અક્રોધ’ એટલે કે ‘ક્રોધ ન કરવો’.

ક્રોધ આપણને તેના ગુલામ બનાવી દે છે. માટે ક્રોધ પર નિયંત્રણ કરવું જોઈએ. અવળું કર્મ કરાવી દે છે કે જે બંનેને નુકસાન કરે છે.

(10) દમ: ‘દમ’ એટલે ‘કર્મેન્દ્રિયો પર નિયંત્રણ’.

ઇન્દ્રિયો પરના નિયંત્રણ(કાબુ)થી વ્યક્તિ માનવમાંથી મહામાનવ બની શકે. ઇન્દ્રિયો પરનું નિયંત્રણ ન હોય તે પશુ સમાન છે.

4. મહાભારતમાં ધર્મ-લક્ષણ આધારિત કથાઓ:

4.1: ધૃતિ - પ્રસંગ: ગંગા અવતરણ

પુરાણો અનુસાર, ભગીરથ રાજા એ સૂર્ય પુત્ર ‘મનુ’ ના ઇક્ષ્વાકુ વંશમાં જન્મેલા પ્રસિદ્ધ રાજા એવા ‘સગર રાજા’ ના પુત્ર ‘સમ્રાટ દિલીપ’ ના પુત્ર. સગર રાજાએ 100 મો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવા

અશ્વને છૂટો મૂક્યો, ત્યારે, ઇન્દ્રે પોતાનું (ઇન્દ્ર) પદ બચાવવા, અશ્વને ચોરીને પાતાળમાં તપ કરી રહેલા કપિલ મુનિ પાસે જઈને ત્યાં ખબર ન પડે તેમ બાંધી દીધો.

સગર રાજાના 60,000 બળવાન પુત્રો અશ્વની શોધમાં આખી પૃથ્વી પર ફરી વળ્યા. એ પછી પાતાળમાં શોધ કરતાં કપિલ મુનિ પાસે ઘોડો જોયો, અને, ગુસ્સે થઈને સમાધિમાં રહેલા કપિલ મુનિને અશ્વને ચોરી જનાર માનીને જગાડ્યા. કપિલ મુનિ જાગીને ગુસ્સે થયા અને તેમને મારવા તૈયાર થયેલા સગરપુત્રોને ગુસ્સાથી નીકળેલા અગ્નિ વડે બાળીને ભસ્મ કર્યા.

આ પછી શાંત પડતાં સ્વર્ગમાં રહેલી ગંગા નદી નીચે છેક પાતાળમાં આવે, અને, આ ભસ્મ તેના પ્રવાહમાં ડૂબે તો જ તેમને સ્વર્ગ મળશે એમ કપિલે કહ્યું. આથી પોતાના પુત્રોના ઉદ્ધાર માટે પહેલાં સગર રાજાએ તપ કર્યું. સગરના મૃત્યુ પછી તેના પુત્ર દિલીપ રાજાએ તપ કર્યું, પરંતુ ગંગા પ્રસન્ન ન થઈ. દિલીપના મૃત્યુ પછી ભગીરથે તપ કર્યું. એ પછી ગંગા ખુશ થઈ, અને, પૃથ્વી પર નીચે આવવા તૈયાર થઈ, પરંતુ, પોતાને કોણ ઝીલશે એ પ્રશ્ન થયો. એને માટે ભગીરથે ફરી શિવને તપથી પ્રસન્ન કરી તેમને ગંગા નદીને ધારણ કરવા તૈયાર કર્યા. બહુ અભિમાનથી ઊતરેલી ગંગાને શિવે માથામાં ઝીલી લીધી.

ભગીરથે ફરી તપ કરી શિવને ખુશ કરી ગંગાને શિવ પાસેથી મુક્ત કરાવી. એ પછી રસ્તામાં જહનુ નામના ઋષિનો આશ્રમ ડૂબી જતાં જહનુ ગંગાને પી ગયા. ફરી તેમને તપથી ખુશ કરી જહનુ પાસેથી જાહ્નવી એટલે કે ‘ગંગા’ નદીને છોડાવી. હિમાલય પર્વત પરથી વહેતી ગંગા મેદાનોમાં થઈને છેલ્લે ગંગાસાગર થઈને સમુદ્રમાં થઈને પાતાળમાં ભગીરથ રાજાની પાછળ પાછળ પહોંચી. અંતે, સગરપુત્રોની ભસ્મ પોતાના પ્રવાહમાં ડુબાડી તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો. આમ, ભગીરથ રાજાએ સતત પાછળ પડીને પોતાનું ધ્યેય સિદ્ધ કર્યું.

4.2: ક્ષમા – પ્રસંગ: વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર

વસિષ્ઠ ઋષિ ની ગાય ‘શબલા(કામધેનુ)’ ને પ્રાપ્ત કરવા વિશ્વામિત્રએ વસિષ્ઠ ઋષિ સાથે યુદ્ધ કર્યું, ત્યારે, શબલા ગાયના પ્રતાપે વિશ્વામિત્રની સેનાની હાર થઈ. ત્યાર બાદ વિવિધ રીતે વિશ્વામિત્રએ ઘણી તપશ્ચર્યા કરી, પરંતુ કોઈ રીતે તેઓ વસિષ્ઠ ઋષિને જીતી ન શક્યા. ત્યારબાદ, એક સમયે કઠોર તપ કરવા બેઠા. મૌનવ્રત ધારણ કરીને હજાર વર્ષ તપ કર્યું. તેમનું શરીર સૂકાયેલા લાકડા જેવું થઈ ગયું. અનેક વિદ્યો વચ્ચે તેઓ સ્થિર રહ્યા. તેમના અંતરમાં ક્રોધ ન પ્રગટ્યો. પછી દેવતાઓ, ગંધર્વો, પત્રગો, અસુરો, રાક્ષસો તેમના તપથી ભારે સંતાપ પામ્યા. તે બધા બ્રહ્મા પાસે જઈને બોલ્યા, અમે તેમનામાં ક્રોધ અને લોભ જાગે એ માટે બહુ પ્રયત્ન કર્યા પણ અમે નિષ્ફળ ગયા, તેમનું તપ વધ્યા જ કરે છે.

હવે, તેમનામાં કોઈ દોષ જોવા મળતો નથી. તેમને જે વરદાન જોઈએ છે તે નહીં આપો તો પોતાના તપના પ્રભાવથી ત્રણે લોક બાળી નાખશે. ત્રિલોકને ભસ્મ કરે તે પહેલાં તેમને જે જોઈએ છે તે આપી દો.’ પછી બધા બ્રહ્માને આગળ કરીને વિશ્વામિત્ર પાસે આવ્યા. બ્રહ્માએ કહ્યું, ‘તમારા તપથી મને બહુ સંતોષ થયો છે, બ્રહ્મર્ષિ, તમે તપ કરીને બ્રહ્મર્ષિપદ મેળવ્યું છે. તમે દીર્ઘાયુ થાઓ, સુખ પામો અને હવે તપ પૂરું કરો.’

પિતામહની વાત સાંભળીને આનંદિત થયેલા વિશ્વામિત્રે કહ્યું, “તમારી કૃપાથી મને બ્રહ્મર્ષિપદ તો મળ્યું, વસિષ્ઠ પાસે યજ્ઞના જે અંગઉપાંગ છે તે પણ મને મળે. આ બધું વસિષ્ઠ ઋષિ પણ માન્ય કરે, એવી મારી ઇચ્છા છે.’ દેવતાઓએ પણ વસિષ્ઠ ઋષિને આ વાત કરી, વસિષ્ઠે તેમને સ્વીકાર્યા, વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠ ઋષિને વંદન કર્યા.

4.3: દમ – પ્રસંગ: યયાતી અને પૂરુ

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ઓગણીસમાં અધ્યાયમાં 'યયાતિના પોતાના ઘરનો ત્યાગ' સંબંધી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અઢારમો અધ્યાય 'યયાતિ ચરિત્ર' વિશે છે. અહીં, તેમના પિતા માટે યયાતિના બલિદાનનું અને તેમના પિતા દ્વારા તેમને વરદાન આપવાનું વર્ણન છે, જે પરંપરા ગંગાના પુત્ર ભીષ્મ દ્વારા પણ અનુસરવામાં આવ્યું હતું.

જ્યારે દેવરાજ ઇન્દ્રએ રાક્ષસ વૃત્રાસુરનો વધ કર્યો, ત્યારે, તેના પર બ્રહ્માહત્યના પાપનો આરોપ લાગ્યો હતો. બ્રહ્માહત્યનું પ્રાયશ્ચિત કરવા માટે ઇન્દ્રએ હજાર વર્ષ માટે સ્વર્ગ છોડી દીધું. ઇન્દ્રાસન ખાલી ન રહી શકે, તેથી પૃથ્વીના પ્રતાપી રાજા નહુષને ઇન્દ્રાસન પર બેસાડવામાં આવ્યા. નહુષને છ પુત્રો હતા જેમાં મોટા પુત્રનું નામ યતિ અને બીજા પુત્રનું નામ યયાતિ હતું.

નહુષના મોટા પુત્ર યતિએ ત્યાગ અપનાવ્યો હતો, તેથી રાજા નહુષે તેના બીજા પુત્ર યતિને તેના અનુગામી તરીકે જાહેર કર્યા. યયાતિએ પોતાના નાના ભાઈઓને ચારેય દિશામાં શાસન કરવા મોકલ્યા, અને, પોતે પૃથ્વીનો સમ્રાટ બન્યો. તેણે રાક્ષસોના સ્વામી શુક્રાચાર્યની પુત્રી દેવયાની સાથે લગ્ન કર્યા. શુક્રાચાર્યના શિષ્યા અને રાક્ષસો વૃષપર્વના રાજાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાને દેવયાની સાથે દાસી તરીકે મોકલવામાં આવી હતી.

શુક્રાચાર્યે યયાતિને શર્મિષ્ઠા સાથે શારીરિક સંબંધ ન રાખવા, અને, સંતાન ન રાખવાનો આદેશ આપ્યો હતો. પરંતુ, એક દિવસ શર્મિષ્ઠાની સુંદરતા જોઈને યયાતિ વિચલિત થઈ ગયા અને તેમની વચ્ચે સંબંધ બંધાઈ ગયો. દેવયાનીને બે અને શર્મિષ્ઠાને ત્રણ પુત્રો હતા. જ્યારે શુક્રાચાર્યને આ વાતની જાણ થઈ ત્યારે તેમણે યયાતિને વૃદ્ધ અને શુક્રથી રહિત થવાનો શ્રાપ આપ્યો. માફી માંગવા પર શુક્રાચાર્યએ કહ્યું કે જો કોઈ તમને તેની યુવાની આપી દે અને તમારી વૃદ્ધાવસ્થા છીનવી લે તો, તમે આનંદનો આનંદ માણી શકશો.

પુરુના આ બલિદાન પછી યયાતિ કેટલાંક વર્ષો સુધી વૈભવ ભોગવતો રહ્યો. એક દિવસ અચાનક તેને અહેસાસ થયો કે, તેણે તેના પુત્ર સાથે અન્યાય કર્યો છે. તેમણે પુરુની યુવાની પુનઃસ્થાપિત કરી, અને, તેમને તેમના અનુગામી તરીકે જાહેર કર્યા અને તેમને સમ્રાટ તરીકે નિયુક્ત કર્યા. પુરુને તેમના પિતા પ્રત્યેની તેમની ભક્તિનું ફળ મળ્યું, અને, આજ્ઞાકારી પુત્ર તરીકે ખ્યાતિ મળી. આ પુરુમાંથી હસ્તિનાપુરના કૌરવો અને પાંડવોનો જન્મ થયો.

4.4: અસ્તેય - પ્રસંગ: યુધિષ્ઠિર અને યક્ષ સંવાદ

પાંડવો એકવાર જંગલમાં ભટકતા હતા, ત્યારે, તરસથી વ્યથિત વડના ઝાડની છાયા નીચે બેઠા હતા. યુધિષ્ઠિરે નકુલને પાણી લાવવા મોકલ્યો. જેવો નકુલ એક સુંદર સરોવર પર પહોંચ્યો અને પાણી પીવા માંગતો હતો ત્યાં એક અવાજ આવ્યો કે પહેલા મારા પ્રશ્નોના જવાબ આપો અને પછી પાણી પીવો, પરંતુ તે વચનને અવગણીને પાણી પીતાં જ નકુલ ત્યાં બેભાન થઈને પડ્યો હતો. ઘણો સમય રાહ જોવા છતાં નકુલ પાણી લાવ્યો નહિ.

યુધિષ્ઠિરે સહદેવ, અર્જુન અને ભીમને એક-એક કરીને પાણી લેવા મોકલ્યા પણ કોઈ પાછું ન આવ્યું. અંતે યુધિષ્ઠિર પોતે ગયા.

યુધિષ્ઠિર પોતાના ભાઈઓને તળાવના કિનારે બેભાન અવસ્થામાં પડેલા જોઈને ખૂબ દુઃખી થયા. ત્યારે આકાશમાંથી અવાજ આવ્યો - "હું યક્ષ છું, પહેલા મારા પ્રશ્નોના જવાબ આપો, પછી પાણી પીવો, નહીંતર તમારી પણ આવી જ હાલત થશે. આ પછી યુધિષ્ઠિરે યક્ષના તમામ પ્રશ્નોના વિદ્વતાપૂર્ણ જવાબો આપ્યા.

યક્ષ પ્રસન્ન થયા અને ચારેય પાંડવોને જીવિત કર્યા.

4.5: શૌચ – પ્રસંગ: શ્રી કૃષ્ણ અને વિદુર

‘શૌચ’ એક ધર્મનું એક લક્ષણ છે. મહાભારતના છઠા પર્વ, ભીષ્મ પર્વમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં ભગવાને પણ શૌચના પાલન અંગે વાત કરી છે.

ગીતામાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે;

તેજઃ ક્ષમા ધૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનિતા।

भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥16.3॥

શ્લોક અર્થ:

‘તેજ, ક્ષમા, ધૈર્ય, શુદ્ધિ(શૌચ), કોઈના પ્રત્યે શત્રુભાવ ન હોવો, પોતાનામાં પૂજ્યતાનું અભિમાન ન હોવું – આ સઘળાં હે ભારત! દૈવી સંપદાને લઈને જન્મેલા માણસનાં લક્ષણ છે’ ||16.3||

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम्।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥17.14॥

શ્લોક અર્થ:

“દેવો, બ્રાહ્મણો, ગુરુજનો અને જ્ઞાનીજનોનું પૂજન, પવિત્રતા(શૌચ), સરળપણું, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા - આને શરીરનું તપ કહેવાય છે.” ||17.14||

ઉપરોક્ત બંને શ્લોકોમાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ શૌચ ધર્મના પાલન અંગે વાત કરે છે. આ ધર્મનું પાલન ભગવાને પોતે પણ કર્યું છે. જ્યારે શ્રી કૃષ્ણ હસ્તિનાપુર ગયા ત્યારે, ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્ર યુવરાજ દુર્યોધને તેમને પોતાના મહેલમાં જમવા માટે આમંત્રણ આપ્યું. છપ્પન ભોગો માટેનું આમંત્રણ હતું છતાં શ્રી કૃષ્ણએ દુર્યોધનનું આમંત્રણ ન સ્વીકાર્યું અને વિદૂરજીને ત્યાં ભાજી જમવા પધાર્યા. દુર્યોધન

મનનો મેલો હતો. તેનું મન અશુદ્ધ હતું તેથી શ્રી કૃષ્ણ તેને ત્યાં જમવા ન ગયા અને જ્યાં તન, મન અને બહારની એમ બધી રીતે સ્વચ્છતા હતી એવા વિદૂરજીને ત્યાં જમ્યા.

4.6: ઇન્દ્રિય નિગ્રહ – પ્રસંગ: ધર્મવ્યાધનો ઉપદેશ

મહાભારતના વનપર્વમાં ધર્મવ્યાધની કથા ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે.

કૌશિકમુનિને સત્ય ધર્મના સદ્-ઉપદેશ દ્વારા સાર્થક કરનારા ધર્મવ્યાધ એક અસાધારણ આત્મદર્શી દિવ્ય દૃષ્ટિસંપન્ન સિદ્ધ સત્પુરુષ હતા. એમના સ્વાનુભવસિદ્ધ વિશુદ્ધ જીવનવ્યવહારે અને અલૌકિક ધર્મોપદેશે કૌશિકને જે મંગલ માર્ગદર્શન આપ્યું. એને લીધે કૌશિકની ભ્રાંતિ ટળી ગઈ, કૌશિકને જીવનના અભિનવ દર્શનની પ્રાપ્તિ થઈ. એણે ઘેર જઈને પોતાનાં વૃદ્ધ માતાપિતાની સેવા કરવાનો સંકલ્પ કર્યો.

ધર્મવ્યાધની અદ્ભુત મેઘા અને આત્મનિષ્ઠાને અવલોકીને એને આશ્ચર્ય થયું એ આશ્ચર્યની અભિવ્યક્તિ કરતાં એણે ધર્મવ્યાધને જણાવ્યું કે તમારું આત્મજ્ઞાન અત્યંત અલૌકિક છે. હું તમને શૂદ્ર નથી સમજતો. કારણ કે, સંસ્કારહીન શીલરહિત શૂદ્રની અંદર સૂક્ષ્મ સનાતન ધર્મનો ઉપદેશ આપવાની શક્તિ નથી હોતી. તમને કોઈક વિશેષ કારણને લીધે શૂદ્ર યોનિની પ્રાપ્તિ થઈ લાગે છે. એ કારણ પર તમારી દિવ્ય દૃષ્ટિની મદદથી પ્રકાશ પાડી શકશો તો મને સંતોષ થશે.

તપસ્વી કૌશિકની વિવેકયુક્ત વાત સાંભળીને ધર્મવ્યાધે પોતાના પૂર્વજન્મના વૃત્તાંતની રજૂઆત કરવા માંડી. એમણે પ્રસન્નતાપૂર્વક જણાવ્યું : કૌશિક ! પૂર્વજન્મમાં હું બ્રાહ્મણ હતો. મારા શાસ્ત્રજ્ઞાનસંપન્ન પૂજ્ય પિતાની પેઠે હું વેદવેદાંગમાં પારંગત હતો. તો પણ નિર્દોષ જીવન જીવી શક્યો નહીં.

એ જન્મમાં ધનુર્વેદના નિષ્ણાત એક રાજા સાથે મારી મિત્રતા બંધાયલી. એમના સહવાસને લીધે, મને પણ ધનુર્વિદ્યાના પૂર્ણ પ્રભુત્વની પ્રાપ્તિ થઈ. એકવાર એ રાજા પોતાના પ્રધાન યોદ્ધાઓ અને મંત્રીઓ સાથે વનમાં શિકાર માટે નીકળ્યા. મને પણ એમણે સાથે લીધો. વનમાં વિહાર કરતાં, અમે એક આહલાદક એકાંત આશ્રમ પાસે આવી પહોંચ્યા. એની આસપાસ રમનારાં અસંખ્ય મૃગોનો અમે શિકાર કર્યો. એ વખતે, મારા અચાનક છૂટેલા બાણથી એક પરમ તપસ્વી ઋષિ ભયંકર રીતે ઘાયલ થયા, ને ઘરતી પર ઢળી પડ્યા.

એમના મુખમાંથી કરુણ આર્ત ઉદગારો નીકળ્યા : મેં કોઈનો કોઈ પણ પ્રકારનો અપરાધ નથી કર્યો, તો પણ આ કૂર કુકર્મ કોણે કર્યું તે મને નથી સમજાતું. મારા બાણથી કોઈક મૃગ મરાયું છે એવું માનીને હું એની પાસે ગયો તો ઋષિને ઘવાયલા જોઈને મને ખૂબ જ દુઃખ થયું. મેં એ તરફડી રહેલા ઋષિની પશ્ચાતાપપૂર્વક ક્ષમા માગી. ઋષિએ અભિશાપ આપ્યો કે તું વ્યાધ થઈને શૂદ્ર યોનિમાં જન્મ લઈશ. મેં એમની ક્ષમા માગતાં એમનાં અનુગ્રહની ફરી ફરી કામના કરી, ત્યારે, એમણે દયાથી દ્રવીભૂત બનીને જણાવ્યું કે, મારો શાપ મિથ્યા તો નહિ થાય, પરંતુ, શૂદ્ર યોનિમાં જન્મીને માતાપિતાની એકનિષ્ઠ સેવાના પ્રભાવથી પરમસિદ્ધિની પ્રાપ્તિથી તું તારા જીવનની ધન્યતાને અનુભવીશ. તને પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ રહેશે, અને એ યોનિની સમાપ્તિ પછી પુનઃ બ્રાહ્મણશરીરની પ્રાપ્તિ થશે. ઋષિના શરીરમાંથી બાણને બહાર કાઢીને મેં એમને આશ્રમમાં પહોંચાડ્યા. સદભાગ્યે, એ મૃત્યુ પામવાને બદલે બચી ગયા, એથી મને શાંતિ થઈ.

4.7: ધિ (બુદ્ધિ) – પ્રસંગ: સાવિત્રી

સાવિત્રી ની બુદ્ધિમત્તાએ ‘યમ’ને પણ પરાજિત કર્યા. ભારતીય પરંપરામાં, સતી, સાવિત્રી, સીતા, કુંતી, દ્રૌપદી, તારા વગેરે સ્ત્રીઓને સવારે યાદ કરવા માટે પૂજનીય માનવામાં આવે છે. આ તમામ નારીઓની એક ખાસ વાત એ હતી, કે, તેઓ પોતાના અધિકારો માટે લડનારી હતી.

સાવિત્રી અને સત્યવાનની વાર્તા પણ, સામાન્ય રીતે, એક લાચાર સ્ત્રીની તેના પતિ પ્રત્યેની ભક્તિની જીત તરીકે દર્શાવવામાં આવી છે. પરંતુ, મહાભારતના વન પર્વની આ વાર્તાને ધ્યાનથી વાંચીને, આપણે જાણીએ કે, કેવી રીતે સાવિત્રી, તેની બુદ્ધિ અને મૌખિક યુક્તિથી, તેના મૃત પતિ સત્યવાનને સજીવન કરવામાં સફળ થઈ.

મહાભારત, વન પર્વ અધ્યાય 297 માં આવતી મૂળ વાર્તા એ છે કે, સાવિત્રી પોતાની ઈચ્છા મુજબ સત્યવાનને તેના વર તરીકે પસંદ કરે છે. સત્યવાનના પિતા અશ્વપતિ અંધ હતા, અને, તેમના રાજ્યમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા બાદ તેમને જંગલમાં રહેવું પડ્યું હતું. આ બધું જાણવા છતાં સાવિત્રીએ સત્યવાન સાથે તેની ઈચ્છા મુજબ લગ્ન કર્યાં.

સાવિત્રીને બ્રહ્માની પત્ની સાવિત્રીનો અવતાર માનવામાં આવે છે. તે એટલી હોશિયાર હતી કે, કોઈ માણસ તેની દીક્ષિની બરાબરી કરી શકતો ન હતો. પરંતુ સાવિત્રીએ લગ્ન માટે સત્યવાન જેવા તપસ્વી અને તેજસ્વી માણસને પસંદ કર્યો.

સત્યવાન વિશે એવી આગાહી કરવામાં આવી હતી કે, તેનું જીવન ટૂંકું હશે અને તે ચોક્કસ તારીખે મૃત્યુ પામશે. જ્યારે તે દિવસ આવ્યો, ત્યારે સાવિત્રીએ આખો દિવસ ઉપવાસ કર્યો, અને, તેના પતિ સાથે લાકડા લેવા જંગલમાં ગઈ. સત્યવાનને માથાનો ગંભીર દુખાવો થયો અને તેનું મૃત્યુ થયું.

સાવિત્રીએ જોયું કે, સત્યવાન પાસે એક દૈવી પુરુષ ઊભા હતા. જ્યારે સાવિત્રીએ તે દિવ્ય પુરુષનો પરિચય પૂછ્યો ત્યારે, તે દિવ્ય પુરુષે તેનું નામ ‘યમરાજ’ જણાવ્યું. યમરાજે કહ્યું કે, તે સત્યવાના આત્માને લેવા માટે આવ્યા છે. સાવિત્રી પણ યમરાજની પાછળ ગઈ. યમરાજે સાવિત્રીને પાછા ફરવાનું કહ્યું કારણ કે સાવિત્રીને હજુ જીવન બાકી હતું. સાવિત્રીએ કહ્યું કે, તેનો પતિ જ્યાં હોય ત્યાં તે તેની ફરજ છે:-

આ પછી સાવિત્રી ચમરાજની સામે પોતાના ધાર્મિક જ્ઞાનનો પરિચય કરાવે છે, જેના કારણે ચમરાજ સંતુષ્ટ થઈ જાય છે, અને, સાવિત્રીને વરદાન માંગવા કહે છે.

સાવિત્રીએ પ્રથમ વખત ચમરાજને જવાબ વિહીન બનાવ્યા પછી, તેને પોતાના માટે નહીં, પરંતુ, તેના અંધ સસરા ધુમતસેન માટે વરદાન તરીકે આંખોની રોશની માંગી. આ પછી ચમરાજને સાવિત્રીને પરત કરવા માટે કહેવામાં આવ્યું, પરંતુ, સાવિત્રીએ પાછા જવાની ના પાડી અને પછી બીજી યુક્તિથી તેણે ચમરાજને બીજું વરદાન આપવા કહ્યું.

પહેલા સાવિત્રીએ ચમરાજને મિત્ર બનાવ્યા, આ પછી સાવિત્રીએ ચમરાજને સારા માણસ કહીને ખુશ કર્યા. ચમરાજને ફરી એકવાર વરદાન આપવાની ફરજ પડી. ફરી એકવાર સાવિત્રીએ પોતાના માટે વરદાન માંગ્યું ન હતું, પરંતુ, તેના બદલે ચમરાજ પાસે તેના સસરા ધુમતસેનાનું રાજ્ય મેળવવાનું વરદાન માંગ્યું હતું. ચમરાજ ફરી એકવાર લાચાર થઈ ગયા. તેણે સાવિત્રીના સસરાને રાજ્ય પાછું આપવાનું વરદાન આપ્યું. ચમરાજે ફરી એકવાર સાવિત્રીને પાછા જવા માટે વિનંતી કરી, પરંતુ, સાવિત્રીએ પછી ચમરાજને તેની મૌખિક કુશળતા દ્વારા બીજું વરદાન આપવા કહ્યું –

પ્રથમ વરદાન પહેલા સાવિત્રીએ ચમરાજને પોતાના મિત્ર બનાવ્યા. બીજા વરદાન પહેલા, તે તેને સારા માણસ કહીને પ્રસન્ન કર્યા હતા.

ત્રીજા વરદાન પહેલાં, સાવિત્રીએ તેમને દયાળુ સંતનો દરજ્જો આપ્યો. હવે ચમરાજ પાસે કોઈ વિકલ્પ નહોતો, તેણે ફરીથી સાવિત્રીને બીજું વરદાન માંગવા કહ્યું. સાવિત્રીએ ફરી એક વાર પોતાના માટે કંઈ માંગ્યું નહિ. આ વખતે સાવિત્રીએ તેના પિતા અશ્વપતિ માટે સો પુત્રોના પિતા બનવાનું વરદાન માંગ્યું. પ્રસન્ન થઈને ચમરાજે સાવિત્રીને ત્રીજું વરદાન પણ આપ્યું, પણ ચમરાજ સત્યવાનને પાછો જીવિત કરવા હજી તૈયાર નહોતા.

યમરાજે ફરી એકવાર સાવિત્રીને પાછા જવા માટે કહ્યું. સાવિત્રી છેલ્લી યુક્તિ લઈને આવી જેના માટે યમરાજ પાસે પણ કોઈ જવાબ નહોતો.

સાવિત્રીએ યમરાજને 'સંત' કહીને, તેમની 'સદ્-ભાવના' મેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો. અત્યાર સુધીમાં સાવિત્રી સાથે 'મિત્રતા'ના બંધનમાં બંધાયેલા યમરાજે, તેમની સાથે સત્સંગનો લાભ લઈને સાવિત્રીને 'સત્પુરુષ' બનાવવાનું વરદાન મેળવ્યું હતું. યમરાજને દયાળુ બનવાનું કહીને તેને દયાના રૂપમાં ત્રીજું વરદાન પણ મળ્યું હતું. હવે, સાવિત્રીએ યમરાજ સાથે 'સંવાદિતા અને પરસ્પર વિશ્વાસનો સંબંધ' સ્થાપિત કર્યો. સંવાદિતા અને વિશ્વાસના આ સંબંધમાં યમરાજ એટલા તલ્લીન હતા કે, તેમણે સાવિત્રીને વધુ એક વરદાન માંગવા કહ્યું, પરંતુ યમરાજ સત્યવાનને પાછો જીવિત કરવા સિવાય બીજું કોઈ વરદાન આપવા તૈયાર ન હતા:-

વરદાન માંગવા માટે યમરાજના આદેશ પર, સાવિત્રીએ એક યુક્તિનો ઉપયોગ કર્યો. સાવિત્રીએ સત્યવાનના જીવન માટે સીધું પૂછ્યું ન હતું, પરંતુ, એક વરદાન માંગ્યું હતું. જેના પછી યમરાજ પાસે સત્યવાનને પાછો જીવિત કરવા સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ બચ્યો નહોતો.

આ વરદાનમાં સાવિત્રીએ સ્પષ્ટ કર્યું કે, તેના અન્ય પુત્રો સત્યવાનના જ હોવા જોઈએ. હવે એ સમજાતું નહોતું કે, સત્યવાન શરીર ધારણ કરીને પુત્રને જન્મ આપશે કે પછી સાવિત્રીને યમરાજના ચમત્કારથી સત્યવાનથી તેના અશરીર સ્વરૂપમાં પુત્રો મળશે?

આટલા ઓછા સમયમાં યમરાજ સાવિત્રીની બુદ્ધિમત્તા, ધાર્મિક જ્ઞાન અને તેના ગુણોથી એટલા પ્રભાવિત થઈ ગયા હતા કે, તેમને યાદ જ નહોતું રહ્યું કે, પતિ વિના સંયોગથી વધુ પુત્રો જન્મવા શક્ય નથી. સાવિત્રીના જ્ઞાનથી પ્રભાવિત થઈને યમરાજે વિચાર્યા વિના આ વરદાન આપ્યું.

હવે, ચમરાજ પાસે સત્યવાનને જીવિત કરવા સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ નહોતો, કેમ કે, તેઓ પુત્ર પ્રાપ્તિનું વરદાન આપી ચૂક્યા હતા. ચમરાજે સત્યવાનને પાછો જીવિત કર્યો, આમ, સાવિત્રીએ પોતાની બુદ્ધિ અને કૌશલ્યથી તેના પતિને પાછો મેળવ્યો.

4.8: વિધા – પ્રસંગ: મનુષ્ય-વાઘ-સાપ-હાથીની વાર્તા

મહાભારતના 'સ્ત્રી પર્વ'માં એક વાર્તા આવે છે. વાર્તામાં, એક બ્રાહ્મણ પગપાળા મુસાફરી કરી રહેલા અભેદ જંગલમાં આવે છે, કે જે, તેને ખૂબ જ ડરાવે છે, કારણ કે તે વિશાળ, માંસાહારી પ્રાણીઓથી ભરેલું હતું. સિંહ, વાઘ અને હાથી જેવા ભયંકર, ભયાનક પ્રાણીઓ બધે પથરાયેલા હતા. જ્યારે તેણે આ જોયું, ત્યારે તેનું હૃદય જોરથી ધબકવા લાગ્યું. જંગલમાં દોડીને, જ્યાં-ત્યાં દોડીને, દરેક દિશામાં જોઈને તેણે વિચાર્યું, "હું ક્યાં આશરો લઈ શકું?" તેણે તે પ્રાણીઓ વચ્ચે કોઈક રસ્તો શોધી કાઢ્યો; તે ડરીને આગળ દોડી રહ્યો હતો, પરંતુ, તે બહાર નીકળી શક્યો ન હતો, અને તે પ્રાણીઓથી ખૂબ દૂર જઈ શક્યો ન હતો. થોડા સમય પછી, તેણે જોયું કે તે ભયંકર લાકડું ચારે બાજુથી જાળીથી ઘેરાયેલું હતું અને એક ખૂબ જ ભયંકર સ્ત્રીએ તે લાકડાને તેના હાથથી પકડ્યું હતું. એ લાકડાની વચ્ચેવચ્ચે એક ઢંકાયેલો કૂવો હતો; તેનો દરવાજો વેલાઓથી ઢંકાયેલો હતો, ત્યાં પાંચ માથાવાળો સાપ હતો. જે ઘાસની પાછળ છુપાયેલો હતો. બ્રાહ્મણ તે છુપાયેલા કૂવામાં પડી ગયો અને વેલાના રેસાની જાળમાં ફસાઈ ગયો. તે ત્યાં તેના પગ ઉપર અને માથું નીચે લટકાવી રહ્યો હતો, જેમ કે તેના દાંડીથી મોટા ફણસ લટકતા હતા. અને પછી બીજી આપત્તિએ વસ્તુઓને વધુ ખરાબ કરી દીધી. તેણે દિવાલની ઉપરની ધાર પર એક મોટો, કાળા ડાઘવાળો હાથી જોયો. તેના છ મુખ હતા અને તે બાર ફુટ લંબાયેલો હતો અને તે વેલા અને વૃક્ષોથી ઢંકાયેલા કૂવા ઉપર ધીમે ધીમે આગળ વધી રહ્યો હતો. બ્રાહ્મણ ઝાડની ડાળીને વળગી પડ્યો, તેના છેડે બધી પ્રકારની ડરામણી, ભયાનક દેખાતી મધમાખીઓ હતી; તેઓએ મધ એકઠું કર્યું હતું અને તેમના મધપૂડામાં

પાછા ફરતા હતા. મધ એ બધી વસ્તુઓમાં સૌથી મીઠી છે....આ મધનો એક પ્રવાહ ત્યાં સતત અને પુષ્કળ પ્રમાણમાં વહેતો હતો, અને ત્યાં લટકતો માણસ તે પ્રવાહમાંથી પીતો હતો. પરંતુ આ વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ, તે પીતાની સાથે જ તેની તૃષ્ણા શમી ન હતી. સંતોષ ન થયો, તે વારંવાર આ ઈચ્છતો રહ્યો. તેણે જીવનની આશા ગુમાવી ન હતી. સફેદ અને કાળા ઉંદરો ઝાડના મૂળને ખાઈ રહ્યા હતા, જેના પર તેની બચવાની આશા નિર્ભર હતી!

તે અભેદ લાકડાની પરિમિતિ પરના જંગલી પ્રાણીઓથી, અત્યંત કૂર સ્ત્રીથી, કૂવામાં તેની નીચે રહેલા સાપથી, કૂવાની કિનારે આવેલા હાથીથી ડરતો હતો અને પાંચમું, ઉંદરોને કારણે તે ઝાડ પરથી પડવાથી ડરતો હતો. મધમાખીઓનો પણ ભય હતો.

આ વાર્તા વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને સંભળાવી હતી. ધૃતરાષ્ટ્ર માત્ર શારીરિક રીતે અંધ નહોતા, પણ તેમના પુત્રો પ્રત્યેના આસક્તિમાં અંધ પણ હતા. વાર્તા વર્ણવ્યા પછી, વિદુર સમજાવે છે કે આ વાર્તા એ માનવ અસ્તિત્વનું રૂપક છે.

‘અભેદ લાકડું’ એ ‘પુનર્જન્મ’નું રહસ્ય છે. તેમાંથી બચવું મુશ્કેલ છે. ‘જંગલી જાનવર’ એ ‘માનસિક અને શારીરિક રોગો’ છે જે પુરુષોને ડરાવે છે. ‘સ્ત્રી’ એ ‘વૃદ્ધાવસ્થાની ક્ષીણતા’ છે, કે જે, વ્યક્તિની સુંદરતાનો નાશ કરે છે, અને, ‘કૂવો’ એ ‘માનવ શરીર’ છે જેમાં આત્મા અટકી જાય છે. ‘કૂવાના તળિયે આવેલો વિશાળકાય સાપ’ સમયસર ગળી રહ્યો છે, માણસો પાસેથી બધું છીનવી રહ્યો છે. કૂવાની મધ્યમાં ઉગેલા ‘વેલા અને છોડ’ એ અસ્તિત્વ માટે ‘અવતારી આત્માની ઇચ્છાઓ’ છે. કૂવાના મુખની આસપાસ ફરતો ‘વિશાળ હાથી’ એક વર્ષનો છે, તેના ‘છ મુખ’ એ ‘છ ઋતુઓ’ છે અને ‘બાર પગ’ એ ‘બાર મહિના’ છે. જે ‘ઉંદરો’ ઝાડના મૂળને કરડતા હતા તે ‘રાતદિવસ’ હતા. ‘મધમાખીઓ’ એ ‘સુખની અસંખ્ય ઇચ્છાઓ’ હતી, અને, ‘મધના ટીપાં’ એ ‘સુખનો મીઠો રસ’ હતો, કે જેમાં, મનુષ્ય ડૂબી ગયો હતો.

4.9: સત્ય – પ્રસંગ: સત્યકામ જાબાલી

સત્યકામે ઋષિ ગૌતમનો સંપર્ક કર્યો, અને, તેમની શાળામાં રહેવાનો સંકલ્પ વ્યક્ત કર્યો. ગૌતમ ઋષિએ નાના છોકરાને પૂછ્યું, "હે ઉમદા બાળક, તું કયા વંશનો છે?"

સત્યકામે જવાબ આપ્યો, “મહારાજ, હું જાણતો નથી કે, હું કયા વંશનો છું. જ્યારે મેં મારી માતાને આ વિશે પૂછ્યું, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે, તેણીએ મને તેના પુત્ર તરીકે જન્મ આપ્યો તે પહેલાં તેણીની યુવાનીમાં તેણીએ ઘણા લોકોની ઉપપત્ની તરીકે સેવા આપી હતી. મારી માતાનું નામ જાબાલા છે, અને ,મારું નામ ‘સત્યકામ, છે.”

બાળકની પ્રામાણિકતા, અને ,સત્ય પ્રત્યેની દ્રઢ નિષ્ઠા જોઈને ઋષિ ગૌતમ અત્યંત સંતુષ્ટ થયા. તેથી તેમણે કહ્યું, “જે બ્રાહ્મણવાદી વંશનો નથી તે ક્યારેય આવી સરળતા અને સત્ય સાથે વાત કરી શકે નહીં. પવિત્ર યજ્ઞ અગ્નિ માટે લાકડા એકત્રિત કરો. હું તમને બ્રાહ્મણનો પવિત્ર જનોઈ આપીશ. તારે ક્યારેય સત્યથી દૂર ન થવું જોઈએ.”

પછી ઋષિ ગૌતમે સત્યકામને પવિત્ર જનોઈ આપી. આ પછી તેણે છોકરાને એક ખાસ સેવાની જવાબદારી સોંપી. ઋષિએ ગૌશાળામાંથી ચારસો કુપોષિત ગાયોને બહાર કાઢી અને સત્યકામને ગોચરમાં ચરવા અને દરેક રીતે તેમની સંભાળ રાખવાની સૂચના આપી. જ્યારે સત્યકામ ગાયો સાથે બહાર જઈ રહ્યા હતા, ત્યારે તેમણે તેમના ગુરુને વચન આપ્યું હતું કે, "જ્યાં સુધી, આ ટોળામાં ગાયોની સંખ્યા એક હજાર સુધી ન પહોંચે, ત્યાં સુધી, હું પાછો નહીં ફરું." સત્યકામે ઘણાં વર્ષો સુધી ગાયો ચરાવી અને તેમની પૂરા દિલથી સેવા કરી. ધીમે ધીમે ટોળામાં ગાયોની સંખ્યા વધીને એક હજાર સુધી પહોંચી ગઈ. એક દિવસ, પવન દેવતા ટોળામાંથી એક બળદમાં પ્રવેશ્યા. પછી બળદે સત્યકામને કહ્યું: “હે સજ્જન, અમારી સંખ્યા એક હજાર સુધી પહોંચી ગઈ છે. હવે તમે અમને આચાર્યના ઘરે પાછા લઈ જઈ શકો છો."

બળદે આગળ કહ્યું: "પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશાઓ સંપૂર્ણ સત્ય (બ્રહ્મા) ની સમૃદ્ધિનો પ્રથમ ભાગ છે. જે પરમ સત્યની ચતુર્થ દિશાઓને અજવાળા, સર્વ પ્રકાશના સ્ત્રોત તરીકે પૂજે છે, તે આગલા જન્મમાં પ્રકાશની દુનિયા પ્રાપ્ત કરશે. બીજા દિવસે, સત્યકામે ગાયોને એકઠી કરી અને તેમની સાથે તેના ગુરુના ઘર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

દેવતાઓની મદદથી, સત્યકામે આ રીતે અંતિમ સત્ય(બ્રહ્મતતત્ત્વ)નું વિજ્ઞાન શીખ્યા. અંતે તે પોતાના ગુરુના આશ્રમમાં પહોંચી ગયો. જે ક્ષણે ઋષિએ સત્યકામને જોયો, તે સમજી ગયા કે, 'સત્યકામ'ની પ્રામાણિક, કપટ વગરની સેવાએ દૈવી જ્ઞાનનું ફળ આપ્યું છે; સત્યકામ 'બ્રહ્મ-વિદ્' – 'અંતિમ સત્ય'ના જાણકાર બની ગયા હતા. ગૌતમ ઋષિએ સત્યકામને સંબોધીને કહ્યું, "હે સૌમ્ય, તું પરમ સત્યનું જ્ઞાન ધરાવનારની જેમ ચમકે છે, તમને કોણે સૂચના આપી?"

સત્યકામે જવાબ આપ્યો, "જેમણે મને આ ઉપદેશો આપ્યા તે મનુષ્ય ન હતા. તેમ છતાં, હે ગુરુ, કૃપા કરીને મને વ્યક્તિગત રૂપે આ જ્ઞાન ફરીથી આપો કે જેથી હું સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકું, અને, મારું જીવન સફળ કરી શકું. કારણ કે, હું આ ઉપદેશોને અન્ય કોઈપણ કરતાં વધુ મૂલ્યવાન સમજું છું. હું એટલો ભાગ્યશાળી હતો કે, મેં સાંભળ્યું કે, આચાર્ય દ્વારા આપવામાં આવેલ જ્ઞાન અત્યંત લાભદાયી છે, કારણ કે તે પ્રાપ્તકર્તાને સંપૂર્ણતા સાથે બક્ષિશ આપે છે. તેથી હું તમને વિનંતી કરું છું, કૃપા કરીને મને જ્ઞાન આપો. આચાર્ય પાસેથી જ્ઞાન મેળવવા માટે, સત્યકામ ખાસ કરીને હૃદયપૂર્વકની પ્રામાણિકતા સાથે પ્રાર્થના કરી રહ્યા હતા તે જોઈને, ગૌતમ ઋષિએ શાબ્દિક રીતે સત્યકામને બીજી વખત તે બધું જ્ઞાન આપ્યું.

3.10: અક્રોધ – પ્રસંગ: ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ અને શિશુપાલ

મહાભારતમાં એક ઘટના છે, જેમાં યુધિષ્ઠિરની સભામાં ક્રોધી એવો શિશુપાલ શ્રી કૃષ્ણનું અપમાન કરે છે, પરંતુ, શ્રી કૃષ્ણ માત્ર હસતા જ રહે છે. ભીમ અને બલરામ જેવા લોકો તેમના પર

ક્રોધ કરતાં રહ્યા પરંતુ તેમ છતાં કૃષ્ણ ક્રોધે ન ભરાયા. પરંતુ જ્યારે તેણે મર્યાદા ઓળંગી અને સો અપશબ્દો ઉચ્ચાર્યા, ત્યારે કૃષ્ણએ તેના સુદર્શન ચક્રથી ક્રોધી એવા શિશુપાલને મારી નાખ્યો. અહીં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને અક્રોધ ધર્મનું પાલન કર્યું છે. શિશુપાલ પોતાના ક્રોધથી જ હણાયો હતો.

ધર્મના પ્રકાર:

1. સ્વધર્મ:

સ્વધર્મ (સંસ્કૃત: સ્વધર્મ) એ એક શબ્દ છે (સ્વ: યોગ્ય, અને ધર્મ: કાયદો, ફરજમાંથી) જે, હિંદુ ધર્મમાં, વ્યક્તિની ફરજો નિયુક્ત કરે છે, તેના ભૌતિક સ્વભાવ અથવા કુદરતી સ્વભાવની રીતો અનુસાર, જે તે અનુસરવું જોઈએ.

ભગવદ્ ગીતામાં આ શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે: "વ્યક્તિનો પોતાનો કાર્યનો નિયમ, સ્વધર્મ એ વધુ સારું છે, જો કે તે પોતે જ સારી રીતે ઘડાયેલા પરાયું કાયદા કરતાં ખામીયુક્ત છે; વ્યક્તિના પોતાના હોવાના કાયદામાં મૃત્યુ વધુ સારું, જોખમી છે. શું તે કોઈ પરાયું કાયદાનું પાલન કરે છે." "પોતાના પોતાના કામના કાયદા કરતાં વધુ સારું છે, જો કે તે પોતે જ ખામીયુક્ત છે. પરાયું કાયદો સારી રીતે ઘડવામાં આવે છે જ્યારે વ્યક્તિ પોતાના સ્વભાવના કાયદા [સ્વભાવ] સાથે સંમત થાય છે ત્યારે તેને પાપ લાગતું નથી."

શ્રી અરબિંદોના જણાવ્યા મુજબ, "કુદરતમાં આપણામાંના દરેકને આપણા પોતાના બનવાના સિદ્ધાંત અને ઇચ્છા છે; દરેક આત્મા આત્મ-ચેતનાનું બળ છે જે તેનામાં પરમાત્માનો વિચાર બનાવે છે અને તેના દ્વારા માર્ગદર્શન આપે છે અને તેની ક્રિયા અને ઉત્ક્રાંતિ, તેની પ્રગતિશીલ સ્વ-શોધ, તેની સતત બદલાતી સ્વ-અભિવ્યક્તિ, તેની સંપૂર્ણતા માટે દેખીતી રીતે અનિશ્ચિત પરંતુ ગુપ્ત રીતે અનિવાર્ય વૃદ્ધિ તે આપણો સ્વભાવ છે, આપણો પોતાનો વાસ્તવિક સ્વભાવ છે; તે આપણું અસ્તિત્વનું સત્ય છે જે વિશ્વમાં આપણા વિવિધ બનવામાં માત્ર એક સતત આશિક અભિવ્યક્તિ શોધી રહ્યું છે આ સ્વભાવ દ્વારા નિર્ધારિત ક્રિયાનો નિયમ એ આપણો સ્વ-આકાર, કાર્ય, કાર્ય, આપણો સ્વધર્મ છે."

2. યુગધર્મ:

યુગધર્મને ઇતિહાસ-પુરાણોમાં વિગતવાર રજૂ કરવામાં આવ્યો છે (જુઓ, મત્સ્યપુરાણ 142-144 પ્રકરણ; ગરુડપુરાણ 1.223 પ્રકરણ; વનપર્વ 149 પ્રકરણો). યુગ (ચતુરયુગ) સંબંધિત ઉપરોક્ત ખ્યાલ જે સમયગાળામાં અસ્તિત્વમાં આવ્યો તેના સંદર્ભમાં, સંશોધકોનો અંદાજ છે કે આ વર્ણન ખ્રિસ્તી ધર્મની ચોથી સદીમાં તેના સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. વાસ્તવમાં, પૂર્વેની પહેલી સદીમાં પણ આ સમયગાળાને ધ્યાનમાં લઈએ તો તેમાં કોઈ ખામી જણાતી નથી.

નીચેના બે પંક્તિઓ દ્વારા સમજાવવામાં આવ્યું છે કે કેવી રીતે યુગના પતન સાથે ધર્મોનો પતન પણ જોવા મળે છે.

અન્યે કૃતયુગે ધર્મસ્ત્રેતાયં દ્વેપારેડપરે ।

અન્ય કળિયુગ યુગના પતન પ્રમાણે નૃત્ય કરે છે. (મનુસ્મૃતિ)

એટલે કે યુગના ઘટાડા પ્રમાણે ચાર યુગના ધર્મો ક્ષીણ થવા લાગ્યા. કૃતયુગ અથવા સત્યયુગમાં જુદા જુદા ધર્મો હતા, કેટલાક ત્રેતાયુગમાં, કેટલાક અન્ય દ્વાપરમાં અને કેટલાક અન્ય ધર્મો કળિયુગમાં ઉપાય તરીકે પ્રચલિત થયા.

તપઃ પરમ કૃતયુગે ત્રેતાયં જ્ઞાનમુચ્યતે ।

દ્વાપરે યજ્ઞમેવાહુર્દાનમેકં કલૌ યુગે ॥ (મનુસ્મૃતિ)

એટલે કે તપસ્યા કે તપસ્યાને સત્યયુગનો સર્વોચ્ચ ધર્મ માનવામાં આવ્યો છે જેના દ્વારા માણસ પોતાના તમામ શ્રેય અને પ્રેમને પ્રાપ્ત કરી શકતો હતો. ત્રેતામાં જ્ઞાન મેળવવું, દ્વાપરમાં યજ્ઞ કરવો એ પરમ ધર્મ ગણાય છે અને દાન એ જ કળિયુગનો ધર્મ માનવામાં આવે છે.

3. આપદ્ધર્મ:

આપદ્ધર્મ (=આપદ+ધર્મ) એટલે કટોકટીના સમયમાં અપનાવવામાં આવેલો ધર્મ, ખાસ સંજોગોમાં અપનાવેલ ધર્મ. મહાભારતનું શાંતિ પર્વ એ જ નામનો પેટા ઉત્સવ છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં અપદ્ધર્મ સંબંધી એક રસપ્રદ વાર્તા છે. આ કથા 'ઉષાસ્તિ કી કથા' તરીકે ઓળખાય છે.

ઉષસ્તી નામના માણસના ગામમાં દુકાળ પડ્યો. બે દિવસથી તેને ખાવા માટે કંઈ મળ્યું નથી. તે બીજા ગામ તરફ ગયો, ત્યાં પણ સ્થિતિ એવી જ હતી. નિરાશ થઈને તે આગળ વધ્યો. તેણે જોયું કે એક માણસ ઝાડ નીચે બેઠો હતો અને કંઈક ખાતો હતો. હકીકતમાં તે ચાટતો હતો. ઋષિએ તેની પાસે જઈને પૂછ્યું, 'શું ખાઓ છો?' તેણે જવાબ આપ્યો, 'હું અડદ ખાઉં છું.' હું બે દિવસથી ભૂખ્યો છું. નજીકમાં એક નાનું માટીનું વાસણ હતું જેમાં પાણી હતું. મોં પર મૂકીને તેણે પાણી પીધું અને પીવા માટે થોડું પાણી રાખ્યું. પણ અડદ ખાઈને ઉષાસ્તિએ પાન ફેંકી દીધું અને હાથ લહેરાવીને વિદાય કરવા લાગી. તો તે વ્યક્તિએ કહ્યું, 'સાહેબ, પાણી પીને જાઓ.' ત્યારે ઋષિએ કહ્યું, 'હું નકલી પાણી નથી પીતો.' ત્યારે તે વ્યક્તિએ કહ્યું, 'જો તમે નકલી અડદ ખાઓ છો, તો નકલી પાણી કેમ વહેતું નથી?' મૃત્યુ પામ્યા છે. હવે મેં થોડું જીવન પાછું મેળવ્યું છે. જો નજીકમાં ક્યાંક ઘોઘ છે, તો હું જોઈ લઈશ. આપદધર્મને નિયમિત ધર્મ ન બનાવવો જોઈએ.

4. રાષ્ટ્રધર્મ:

રાષ્ટ્રધર્મ એટલે દેશના લોકોની સામૂહિક ઓળખ અને સાંસ્કૃતિક એકતાને પ્રતિબિંબિત કરતો આદર્શ. તે એક સામાજિક અને આધ્યાત્મિક આદર્શ છે જે તમામ ધર્મો અને સંપ્રદાયોને સમાવે છે. રાષ્ટ્રીય ધર્મ સંબંધિત કેટલીક વધુ બાબતો:

રાષ્ટ્રધર્મ સામૂહિક વિશ્વાસનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, જ્યારે ધર્મ વ્યક્તિગત વિશ્વાસનું કેન્દ્ર છે.

રાષ્ટ્રીય ધર્મ સામાજિક સમરસતા, નૈતિકતા અને એકતાની પ્રેરણા આપે છે.

રાષ્ટ્રધર્મ વિચારશીલતા, સહનશીલતા અને સુમેળભર્યા જીવનને પ્રોત્સાહન આપે છે.

રાષ્ટ્રધર્મને મહત્વ આપવું અને તેને પૂર્ણ નિષ્ઠાથી કરવું એ રાષ્ટ્રધર્મ છે.

ભારતમાં બિનસાંપ્રદાયિકતાનો સિદ્ધાંત છે અને ત્યાં તમામ ધર્મના લોકોને સમાન અધિકાર અને રક્ષણ છે.

5. પરિવારીકધર્મ:

કુટુંબના માણસની સૌથી મોટી ફરજ એ છે, કે, તે પોતાના પરિવાર પ્રત્યેની પોતાની ફરજો અને જવાબદારીઓને નિષ્ઠાપૂર્વક નિભાવે.

દરેક સુખ-દુઃખમાં તમારા પરિવારને સાથ આપવો અને તેને ઉકેલવામાં શક્ય તેટલી બધી મદદ કરવી અને જો તે આસ્તિક હોય તો ભગવાનનું ધ્યાન કરવા માટે સમય કાઢો.

તમારા ધર્મ, સમાજ અને દેશ પ્રત્યે વફાદારી અને પ્રેમની ભાવના રાખો, કારણ કે, જો સમાજ અને દેશ સુરક્ષિત હશે તો પરિવાર પણ સુરક્ષિત રહેશે.

6. સમાજધર્મ:

વર્તમાન સમયમાં ધર્મનો અનેક અર્થોમાં ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે. અભ્યાસની સગવડ માટે તે બધા અર્થોને ત્રણ પ્રકારમાં વહેંચી શકાય. પ્રથમ પ્રકારમાં, સંબંધ દર્શાવતા શબ્દોની શરૂઆતમાં ધર્મ વિશેષણ તરીકે વપરાય છે, જેમ કે ધર્મ-પત્ની, ધર્મ-પિતા, ધર્મ-ભાઈ, ધર્મ-માતા વગેરે. આ દૃષ્ટિકોણથી વિચારીએ તો નવા સંબંધની તીવ્રતા વ્યક્ત કરવી એ 'ધર્મ' ગણી શકાય. વિવિધ જટિલ માનવ સંબંધોના વિકાસને સમાજ કહેવામાં આવે છે. ધર્મ નવા વિકસિત સંબંધોમાં નિકટતા લાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. આજે આ ધર્મ અપનાવવાની જરૂર છે આ શબ્દનો ઉપયોગ સમાજમાં અસમાનતા, તિરસ્કાર, ભંગાણ અને વિચિત્રતા પેદા કરવા માટે થઈ રહ્યો છે. તેને દૂર કરવું જરૂરી છે. ટૂંકમાં કહી શકાય કે માનવીય સંબંધોમાં નિકટતા, પ્રેમ અને વિશ્વાસનો ઉદ્ભવ એટલે ધર્મ. ધર્મના આ સ્વરૂપને સ્વીકારવામાં કોઈએ સંકોચ ન કરવો જોઈએ.

7. સમષ્ટિધર્મ:

સમાજ. વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ વેદાંત પરિભાષાના શબ્દો છે. "હું" એવા પ્રકારના અભિમાનવાળા સર્વ જીવો, પોતાના સ્વરૂપ સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધે જોડાયેલા છે એમ પોતાનું જીવોની સાથેનું એકત્વ સત્યનારાયણ ઇશ્વર સર્વજ્ઞ હોવાથી જાણે છે, માટે તે ઇશ્વર જ સમષ્ટિરૂપ છે. અલ્પજ્ઞ જીવો તેમ જાણી શક્તા નથી માટે તેઓ વ્યષ્ટિ કહેવાય છે; વેદાંતમાં પારિભાષિક આ અર્થ પ્રમાણે છે. તે ઉપરથી અનેકમાંથી

હરકોઈ એક તે વ્યક્તિ, અનેકનો એક સમુદાય તે સમષ્ટિ આવો અર્થ રૂઢ થઈ ગયો છે. સમષ્ટિ ધર્મ એટલે સામુદાયિક ફરજો બજાવી.

8. ઋતમ્:

વિશ્વયોજનાના હાર્દરૂપ શાશ્વત નિયમ. ગતિવાચક ‘ઋ’ ધાતુ પરથી બનેલા ઋત શબ્દના ગતિ, પ્રગતિ, ગતિનો ક્રમ, સત્ય, વિશ્વવ્યવસ્થા, સત્યનો માર્ગ, પ્રશસ્ય આચાર અને યજ્ઞ વગેરે પર્યાયો વપરાયેલા છે. વિશ્વની વ્યવસ્થા, પ્રતિષ્ઠા અને તેના નિયમન માટે જે કારણરૂપ છે તથા સકળ સૃષ્ટિનું જે આદિ તત્વ છે તે ઋત છે. સૃષ્ટિની સુસંબદ્ધતા, સ્વર્ગપૃથ્વીનો અભેદ સંબંધ વગેરેમાં ઋત છે એવું વૈદિક ઋષિઓ માને છે. કુદરતી ઘટનાઓનું નિયમન કરનારું તત્વ ઋત છે. પ્રજાપતિ ઋતજ એટલે ઋતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. પછી અગ્નિ, સોમ, વરુણ વગેરે દેવોને ઋતપા એટલે ઋતનું રક્ષણ કરનાર કહ્યા છે. મનુષ્યે પણ ઋતની રક્ષા કરવાનું અનિવાર્ય ગણાયું. ઋતસ્ય પન્થા: એટલે કે વિશ્વવિકાસનો શાશ્વત તત્વ વા ધર્મનો માર્ગ લેવો વિહિત છે.

વૈદિક કાળ પછી ઋતના યજ્ઞ, સત્ય, બ્રહ્મ, પરમતત્વ એવા નવા અર્થ પ્રાપ્ત થયા. બ્રાહ્મણકાળમાં વધેલા યજ્ઞના મહત્વને લીધે યાસ્ક ઋતનો પ્રધાન અર્થ યજ્ઞ કરે છે અને સત્ય એટલે બ્રહ્મ તે ઋતનો પર્યાય છે એમ કહે છે. અહીં ઋતની પ્રારંભની મહાન કલ્પનાનો સંકોચ થયો. ઉપનિષદકાળમાં ઋત અંતિમ સત્ય તરીકે સ્વીકારાયું. ઋતં સત્યં પરં બ્રહ્મ । ત્યાં અંતિમ સત્યની પ્રાપ્તિ યુગધર્મ બને છે. તે સમયમાં યજ્ઞ અને કર્મકાંડનું મહત્વ ઘટી ગયું. અહીં વિશ્વનિયામકત્વ એ મૂળ અર્થ સંપૂર્ણપણે દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. સાયણાચાર્યે પાણી, સૂર્ય અને યજ્ઞ એવો અર્થ ઋતનો તારવ્યો છે. પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ દિવ્ય સત્ય, શ્રદ્ધા જેવા અર્થો સ્વીકાર્યા છે. ઋતસ્પતિ એટલે યજ્ઞદેવતા અથવા દિવ્ય સત્ય. મનુષ્યનું અંતઃકરણ ઋત-અનૃત જાણે છે અને કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો નિર્ણય તેનાથી થતો હોય છે.

સંસ્કૃત સુભાષિત

સુભાષિત-1

નાભિષેકો ન સંસ્કારઃ સિંહસ્ય ક્રિયતે વને ।
વિક્રમાર્જિતરાજ્યસ્ય સ્વયમેવ મૃગેંદ્રતા॥

ભાષાંતરઃ

“સિંહને જંગલનો રાજા ઘોષિત કરવા માટે કોઈ અભિષેક કે કોઈ સંસ્કાર વિધિ કરવામાં આવતી નથી.
સિંહ પોતાના પરાક્રમ તથા ગુણોને લીધે સ્વયં (જાતે જ) વનના રાજાનું પદ પ્રાપ્ત કરે છે.”

સમજઃ

ઉપરોક્ત શ્લોકમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય કે સર્વ શ્રેષ્ઠ રાજા કેવો હોવો જોઈએ. તેનું વર્ણન સિંહના ઉદાહરણ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. જેવી રીતે જંગલના રાજા સિંહને કોઈ અભિષેક કે કોઈ ચોક્કસ પ્રકારનું સંસ્કાર વિધિ કરીને વિશેષ પ્રકારે રાજાનું પદ આપવામાં નથી આવ્યું. પરંતુ સિંહ પોતાના પરાક્રમના ગુણથી, પોતાના સામર્થ્યથી જાતે જ (સ્વયં) જંગલનો રાજા (મૃગેન્દ્ર) બને છે. જંગલના પશુઓ દ્વારા રાજાનું પદ સિંહને નથી મળ્યું પણ, સિંહે જાતે જ પોતાની નીડરતા, સામર્થ્ય, પરાક્રમ અને ગુણો વડે અર્જિત (પ્રાપ્ત) કર્યું છે. એવી જ રીતે મનુષ્ય પણ પોતાના સામર્થ્ય, શક્તિ, પરાક્રમ અને ગુણ વડે પોતાનું સ્થાન અથવા પોતાના રાજ્યનું નિર્માણ કરે છે. તે સ્વયંભૂ મૃગેન્દ્ર (રાજા) બને છે.

સુભાષિત-2

વિદ્યા વિવાદાય ધનં મદાય શક્તિઃ પરેષાં પરિપીડનાય ।
ખલસ્ય સાધોર્ વિપરીતમેતદ્ જ્ઞાનાય દાનાય ચ રક્ષણાય ॥

ભાષાંતર:

“દુર્જનો માટે વિદ્યા વિવાદ માટે, ધન અભિમાન માટે તથા શક્તિ અન્યોને પરેશાન કરવા માટે હોય છે. આનાથી વિપરીત સજ્જનો માટે વિદ્યા જ્ઞાન માટે, ધન દાન માટે તથા શક્તિ બીજાનું રક્ષણ કરવા માટે હોય છે.”

સમજ:

ઉપરોક્ત શ્લોકમાં સમજાવ્યું છે કે વિદ્યા, ધન અને શક્તિ જો એક દુર્જન વ્યક્તિ પાસે હોય તો તેને વિવાદી, અહંકારી અને અત્યાચારી બનાવે છે. તે પોતાની વિદ્યા હંમેશા ખોટા તર્ક-વિતર્ક અને વિવાદો માટે ઉપયોગ કરી સામેવાળી વ્યક્તિને નીચી દેખાડવા તત્પર હોય છે.

જ્યારે આનાથી વિપરીત જો વિદ્યા, ધન અને શક્તિ સજ્જન પાસે હોય તો તે તેને જ્ઞાની, દાની અને રક્ષક બનાવે છે. સજ્જન હંમેશા પોતાની વિદ્યાનો ઉપયોગ પોતે જ્ઞાની બનવામાં અને અન્યને જ્ઞાની બનાવવામાં કરે છે.

સુભાષિત-૩

અતિતૃષ્ણા ન કર્તવ્યા તૃષ્ણાં નૈવ પરિત્યજેત્ ।
શનૈઃ શનૈશ્ચ ભોક્તવ્યં સ્વયં વિક્તમુપાર્જિતમ્ ॥

ભાષાંતર:

“અતિશય ઇચ્છાઓ ન કરવી જોઈએ, પરંતુ ઇચ્છાઓનો સંપૂર્ણ ત્યાગ પણ ન કરવો. પોતે કમાયેલા ધનનો ધીમે ધીમે ઉપયોગ કરવો જોઈએ.”

સમજ:

ઉપરોક્ત શ્લોકમાં સમજાવ્યું છે કે ઇચ્છા કરવી, ઇચ્છા રાખવી એ ખોટું નથી, પરંતુ જો તેની માત્રા વધી જાય તો તે નુકસાનકર્તા છે. કોઈ વસ્તુ, કોઈ પદ, પ્રતિષ્ઠા કે ધન કમાવવાની ઇચ્છા કરવી એ મનુષ્ય સહજ સ્વભાવ છે, એ હોવો જ જોઈએ. આ ઇચ્છાઓ જ વ્યક્તિને ઉન્નતિ તરફ લઈ જાય છે. પરંતુ, જો આ જ ઇચ્છાઓ અસીમિત, અપરિમિત થઈ જાય તો એ તૃષ્ણાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આ પરિસ્થિતિમાં વ્યક્તિ સાચા ખોટાનો ભેદ ભૂલીને ખોટા નિર્ણયો લે છે. જેનાથી તેનું અઘ:પતન થાય છે. જ્યારે ઇચ્છાઓ અપરિમિતરૂપ ધારણ કરે છે. ત્યારે તે ‘મૃગતૃષ્ણા’ કહેવાય છે. અતિ તૃષ્ણામાં વ્યક્તિ પોતાનો, પરિવારનો, સમાજનો અને રાષ્ટ્રનો વિનાશ નોતરે છે. તેથી જ તો સંસ્કૃતમાં કહ્યું છે કે, ‘અતિ સર્વત્ર વર્જયેત’ | અતિનો બધે જ ત્યાગ કરવો જોઈએ.

સુભાષિત-4

સાહિત્યસંગીતકલાવિહીનઃ સાક્ષાત્પશુઃ પુચ્છવિષાણહીનઃ ।
તૃણં ન ખાદન્નપિ જીવમાનસ્તદ્ભાગધેયં પરમં પશૂનામ્ ॥

ભાષાંતરઃ

“સાહિત્ય, સંગીત અને કલા વગરનો મનુષ્ય સાક્ષાત્ શિંગડા-પુંછડા વગરનો પશુ સમાન છે. પશુઓનું સૌભાગ્ય છે કે તેઓ (આવા મનુષ્યો) ઘાસ ખાધા વગર જીવી શકે છે”

સમજઃ

ઉપરનો શ્લોક ભર્તૃહરી વિરચિત નીતિશતકમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. આ શ્લોક દ્વારા મનુષ્યના જીવનમાં સાહિત્ય, સંગીત અને કલાનું શું મહત્ત્વ છે એ દર્શાવ્યું છે. ભાષાના માધ્યમ દ્વારા જે લિખિત સ્વરૂપે જ્ઞાન આપવામાં આવે છે એ ‘સાહિત્ય’. શાસ્ત્રો, પુરાણો, ઉપનિષદ, નાટક, ગદ્ય, પદ્ય વગેરે બધું જ સાહિત્યમાં આવે છે. આ સાહિત્યના વાંચન અને લેખન દ્વારા મનુષ્યમાં સકારાત્મક વિચારો ખીલે છે. સાહિત્ય દ્વારા મનુષ્ય કલ્પનાશીલ અને સર્જનશીલ બને છે. સમાજમાં સકારાત્મકતા સાહિત્ય દ્વારા જ આવે છે.

‘કલા’ નું મનુષ્યના જીવનમાં ઘણું મહત્ત્વ છે. સંસ્કૃત ભાષામાં ચોસઠ (64) પ્રકારની કલાઓનું વર્ણન છે. આ રીતે કલા કોઈક ને કોઈક પ્રકારે આપણા જીવનમાં જોડાયેલી છે. કલા વ્યક્તિના મનમાં રહેલ સ્વાર્થ, પરિવાર, ક્ષેત્ર, ધર્મ, ભાષા તથા જાતિ વગેરેની સીમાઓથી ઉપર ઊઠીને વ્યાપકતા અને વિસ્તૃતતા પ્રદાન કરે છે. કળાઓ વગર મનુષ્યોની અભિવ્યક્તિ શૂન્ય બની જાય છે, અને શૂન્ય અભિવ્યક્તિ મનુષ્યને પશુ બનાવે છે. વ્યક્તિની આંતરિક ભાવનાઓ કલા સાથે જોડાયેલી છે.

‘સંગીત’ એ ચોસઠ (64) કલાઓ પૈકીની એક કલા છે. જે કોઈને કોઈ સ્વરૂપે મનુષ્યના જીવનમાં વ્યાપ્ત છે. વ્યક્તિ પોતાના ભાવોને સરળ તથા મધુર અભિવ્યક્તિ સંગીત દ્વારા જ કરી શકે છે. લોકસંગીતનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય જ મનુષ્યના ભાવોને મધુર રીતે બહાર લાવવાનો છે. લોકસંગીતનું પરિષ્કૃત સ્વરૂપ જ શાસ્ત્રીય સંગીત અને સુગમ સંગીત છે. સંગીત ચરિત્ર, શક્તિ અને જટિલ ભાવનાઓને વ્યક્ત કરવાનું સશક્ત માધ્યમ છે.

આમ, સાહિત્ય, સંગીત અને કલા મનુષ્યને સુંદર આકાર આપી મનુષ્યત્વ પ્રદાન કરે છે. મનુષ્યને સકારાત્મક બનાવે છે. આ ત્રણેય મનુષ્યને પશુથી જુદા પાડે છે. આ ન હોત તો મનુષ્યનું જીવન પણ આહાર, નિદ્રા, ભય, મૈથુન વગેરેમાં વ્યતીત થઈ જતે. તેથી જ, શ્લોકમાં કહ્યું છે તેમ, જે વ્યક્તિમાં સાહિત્ય, સંગીત અને કલા પ્રત્યે રુચિ ન હોય એ સાક્ષાત્ શિંગડા-પૂંછડા વગરના પશુની જેમ સમાજમાં જોવા મળે છે.

સુભાષિત-5

સુખસ્ય મૂલં ધર્મઃ । ધર્મસ્ય મૂલમર્થઃ ।
અર્થસ્ય મૂલં રાજ્યમ્ । રાજ્યસ્ય મૂલમ્ ઇન્દ્રિયજયઃ ।
ઇન્દ્રિયજયસ્ય મૂલં વિનયઃ । વિનયસ્ય મૂલં વૃદ્ધોપસેવઃ ।
વૃદ્ધોપસેવયા વિજ્ઞાનમ્ । વિજ્ઞાનેન આત્માનં સંપાદયેત્ ।
સંપાદિતાત્મા જિતાત્મા ભવતિ । જિતાત્મા સર્વાર્થેઃ સંયુજ્યેત ।

ભાષાંતરઃ

“સુખનું મૂળ ધર્મ, ધર્મનું મૂળ અર્થ, અર્થનું મૂળ રાજ્ય, રાજ્યનું મૂળ ઇન્દ્રિય પર વિજય, ઇન્દ્રિય વિજયનું મૂળ વિનય, વિનયનું મૂળ છે વૃદ્ધ સેવા, અને તેનાથી આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે, જે આત્માનું સંપાદન કરે છે તે જિતાત્મા બને છે, એવો જિતાત્મા (પરમાત્મા સાથે) બધી જ રીતે સાયુજ્ય સાધે છે”

સમજઃ

પ્રત્યેક વ્યક્તિ સુખ શોધે છે. આ સુખની પ્રાપ્તિ ધર્મના આચરણથી મળે છે. ધર્મનું યોગ્ય રીતે આચરણ કરવું એ જ મનુષ્યનું પરમ કર્તવ્ય છે. ધારણાત્ ઇત્યાહૂ ધર્મ | માટે જ શ્લોકમાં જણાવ્યા અનુસાર ‘સુખ’નું મૂળ ‘ધર્મ’ છે. ધર્મનું મૂળ અર્થ છે, અર્થ એટલે કશુંક સારું અર્જિત કરવું જેમ કે, ધન, વિદ્યા, ભૂમિ વગેરે. આ અર્જિત કરવાથી જીવનમાં પ્રગતિ થાય છે. હવે, અર્થનું મૂળ રાજ્ય છે, રાજ્ય એટલે ભૂમિ. રાજ્યનું મૂળ ઇન્દ્રિય પર વિજય પ્રાપ્ત કરવો છે. કે જે રાજા વિજિગીશું હોય કે જે વિજયની કામના કરતો હોય, અને જોણે બધી જ ઇન્દ્રિયોને જીતી લીધી છે. ઇન્દ્રિય વિજયનું મૂળ વિનય છે, એટલે કે, નમ્રતા. વિનયનું મૂળ છે વૃદ્ધ સેવા, વૃદ્ધ સેવા એટલે વડીલોની, સાચા ગુરુની, આમ્રવચન, વેદ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું પાલન કરવું. આ રીતે વૃદ્ધ સેવા કરવાથી આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને આ જ આત્માની પ્રાપ્તિ દ્વારા પરમાત્મા સુધી પહોંચી શકાય છે. આ આત્મા-પરમાત્માના સાયુજ્ય(મિલન) થી મનુષ્યના જીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય પૂર્ણ થાય છે.